

A MAI MAGYAR NYELV
LEÍRÁSÁNAK
ÚJABB MÓDSZEREI

Szeged, 1993. április 29.

TARTALOM

A MAI MAGYAR NYELV LEÍRÁSÁNAK ÚJABB MÓDSZEREI

BEVEZETŐ (<i>Maleczki Márta – Büky László</i>)	107
BÁNRETI ZOLTÁN: Modulok a mondatfeldolgozásban (Broca-afáziás beszélők szintaktikai tesztelése)	109
BÜKY LÁSZLÓ: Egy szövegmondat háttere	129
HUNYADI LÁSZLÓ: A fonetikai forma szintaktikai szerepe	147
KIEFER FERENC: Az alaktani kutatások újabb lehetőségei	165
LACZKÓ TIBOR: A magyar befejezett melléknévi igenevek és a lexikai-funkcionális grammatika	175
MALECZKI MÁRTA: A magyar főnevek és determinánsok interpretációja strukturált tartományú szemantikai modellekben	199

BEVEZETŐ

A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Általános Nyelvészeti Tanszéke, valamint Magyar Nyelvészeti Tanszéke 1993. április 29-én A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei címmel tudományos ülészakot rendezett. A konferencia egyik célja az volt, hogy a magyar nyelv kutatói egymással és szélesebb körben is megismertethessék legfrissebb kutatási eredményeiket vagy az éppen folyamatban lévő vizsgálataikat. Az ilyen jellegű összejövetelek tartása azért is szükségesnek látszik, mert sok közlemény késedelmesen vagy idegen nyelven külföldi folyóiratokban jelenik meg, s így nehezebben hozzáférhető. Fontosnak tartjuk, hogy az új eredmények minél előbb bekerüljenek a tudományos életbe, konferenciánkat hagyományteremtőnek szánjuk, és kétévenként újra megrendezzük. – A második kollokviumot 1995. áprilisában rendezzük Károly Sándor születésének hetvenötödik évfordulójára is emlékezve, hiszen ő nemcsak tíz éven át volt vezetője az Általános Nyelvészeti Tanszéknek (s közben két esztendeig a Magyar Nyelvészeti Tanszéknek is), hanem mert közismert volt a minden új iránti érdeklődéséről és fogékonyságáról.

Maleczki Márta – Büky László

MODULOK A MONDATFELDOLGOZÁSBAN

(Broca-afáziás beszélők szintaktikai tesztelése)

BÁNRÉTI ZOLTÁN

1. A Broca-afáziás beszélőktől nyert nyelvi adatanyagra támaszkodva valószínűsíthető, hogy a beszélők mondatfeldolgozó (mondatértő) tevékenységének első szakasza világosan moduláris jellegű. Kimutatható a szintaktikai elemző modul és a sorrendőrző, fonológiai-lexikális memória modul interakciója. A két modul együttműködésének aszinkronitásával, zavaraival magyarázhatók az afáziás nyelvi tünetek.

2. Az afáziás betegek nyelvi teljesítményéből az egészséges rendszerre való következtetés néhány meglehetősen erős hipotézis és módszertani elv elfogadását tételezi fel.

2.1. Így vizsgálatunkban elfogadtuk az **átláthatósági hipotézist**. Eszerint lehetséges az, hogy az afáziások teljesítménye jól tükrözi az egészséges rendszernek a sérülés kivonása után megmaradó részét. (Világos, hogy ez nincs szükségképpen így, gondoljunk az ismert funkcióátvételekre).

A nyelvi (szintaktikai) képességek **szelektív megőrzésére/elvesztésére** támaszkodó módszertani eljárás azon alapul, hogy X nyelvi képesség szelektív elvesztése Y nyelvi képesség szelektív megtartása mellett arra utal, hogy X és Y nyelvi képességek mögött funkcionálisan elkülönülő mechanizmusok tételezhetők fel, különösen akkor, ha más betegeknél fordított a helyzet: X nyelvi képességet őrizték meg és Y-t veszítették el. Továbbá: ha Y megőrzött nyelvi képesség *kimenetét* egészségeseknél feldolgozza (mint bemenetet) egy másik komponens, akkor a feldolgozás (sérülés miatti) elmaradása esetén *láthatóvá válik* Y kimenete. A nyelvi képességek szelektív megőrzése/elvesztésére támaszkodó analízis azt is feltételezi, hogy X és Y képességek intuitíve nagyjából egyforma nehézségűek, egyformán szükségessé teszik a bemeneteik fejben tartását (hasonló a memóriakapacitás-igényük).

Ezeknek a hipotéziseknek és módszertani elveknek a hasznossága a vizsgálatunk tárgya és köre tekintetében belátható lesz.

3. Az afáziás eseteknek számos, különféle szempontokat alkalmazó osztályozása ismeretes. Vizsgálatunkban az ún. „neoklasszikus osztályozást” használjuk, és ennek értelmében beszélünk **Broca-afáziás** betegekről. Ismeretes, hogy az afáziás esetek átlag

20 %-a mutatja tisztán a neoklasszikus osztályozás valamely típusának tüneteit. Sokkal gyakoribbak a „kevert” tünetek. Ez a jelen vizsgálatokban érintett betegekre is igaz. Ők abban az esetben tekinthetők Broca-afáziásoknak, ha ezt a terminust a Wernicke-afázia ellentétéként értjük.

3.1. A Broca-afáziát (a bal félteke fronto-temporális lebenyének sérülését) alapvetően a következő tünetek jellemzik. Töredékekből, fragmentumokól nem mindig jól ragozott igékből, főnévi szerkezetekből álló, el-elakadozó, spontán beszéd. Jó a beszédértés. A mondat megismétlését kívánó tesztekben a spontán beszédhez hasonló jellegű, de *annál rendszerint nagyobb mértékű deficit.*

A Broca-mező sérülése elsősorban a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok (esetragok, jelek, képzők, előljárók, névelők, névutók, kötőszók, tehát a nyelvtani relációkra és nem a világra vonatkozó „zárt szóosztályok”) elérhetőségének (esetleg reprezentációjának) a sérülését jelenti. A vizsgálatainkban résztvevő betegek esetében a klinikai jellemzésekből főként az elérhetőségi pályák sérült volta valószínűsíthető. A világra vonatkozó tartalmas szavak („nyílt szóosztályok”) elérhetősége nem vagy kevéssé sérült. A Broca-afáziát szokás „szintaktikai” afáziának is nevezni, utalva a zárt szóosztályok elérhetőségének sérülésére.

A Broca-afázia ellentettje a Wernicke-afázia (a bal félteke parietális-temporális lebenyének sérülése). A Wernicke-afáziában szenvedő beteget a folyamatos és szintaktikailag (esetragok, toldalékegyeztetés, névelők, kötőszók, előljárók használata stb. tekintetében) koherens és zavartalan spontán beszéd jellemzi. De ez a szintaktikailag koherens, folyamatos beszéd lényegében tartalmatlan, mivel hiányoznak belőle a tartalmas szótövek, a beszéd tele van neologizmusokkal, „halandzsa” szavakkal, fonotaktikailag lehetséges, de a nyelvben nem létező fonémákkal a tartalmas szavak helyén. A beteg beszédértő teljesítménye súlyosan sérült. Mondatisméltó teljesítménye is rossz. Szokás a Wernicke-afáziát „szószemantikai és mondatszematikai” afáziának is nevezni, mivel benne – a Broca mező sérülésével ellentétben – nem, vagy alig érhető el maguk a tartalmas szavak, a főnevek és az igék. Viszont a zárt szóosztályok, a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok repertoárja elérhető és alkalmazható.

A két afáziatípus között tehát bizonyos komplementaritás van. A Broca-afázia mellett a nyílt szóosztály elérhető, de a zárt szóosztály nem, a Wernicke-afázia mellett a nyílt szóosztály nem érhető el, a de a zárt szóosztály igen.

4. A Broca-afáziában szenvedő beteg számos, szelektíven megőrzött szintaktikai képességgel rendelkezik. A zárt szóosztályok elérhetőségének sérülése – kevésbé súlyos sérülés esetén – a spontán beszéd agrammatikusságában és főként a beszéd töredezettségében, fragmentumokra bomlásában mutatkozik meg, de eközben jelen van a **szintaktikai önkorrektív** funkciója. Tehát a beteg valamilyen mértékben megőrizte a **grammatikalitásra** vonatkozó intuícióját. Rendelkezik azzal a tudással, hogy például egyes szintaktikai nyelvi funkciókat **nem tud** hibátlanul működtetni. Ennek a tudásnak a paradox jellege szembeötlő.

Jellegzetesek továbbá a beteg azon utalásai, amelyek memóriazavarra vonatkoznak.

4.1. A töredezettséget, a fragmentumokra bomlást, az agrammatikusságot, a szintaktikai önkorrektívot és a memóriadeficitre való utalásokat, valamint a szintaktikai önkorrektívot mutatja például Cz. I. beteg **spontán beszédének** egy részlete (A beteg: 37 éves autószerelő, másodlagos agyvérzés, baloldali kiterjedt fronto-parietális hypodensitás, a baloldali törzsducok területén oedéma, melynek nagy része bevérzett.)

Spontán beszéd:

K: Mi történt magával?

Volt egy ágy, amin fek..vagy nem hanem.. állt.. hanem feküdt és egyszercsak ujjamban nézem, így mi fordult meg?.. nem tudó, hogy mi van? És akkor így nézem jo..jo.. nem bírom mozdítani. Nem bírtam egysz ..akkor megmozdulok a kézzel azt vá.. vártam, a nem mozdulni a kezem meg a testem. És nem tudom, hogy mi van! Egy olyan fél perc.. vagy nem.. egy órára,..hogy hát mondom, várni nem kellni kellni,..kell egy orvos. És meg.beszéltük, hogyhát ugye ő is, meg a másik is...mer ..mintha máskor szóval mindig a fár háztól lejjebb, ott van a kórház... Vittig úgy van ismerek pár or vo ... , hogy mindig, mindig, oda jártál,.....megisment elismertem (el is mentem), de mondom várjunk. De nem mehet így, és akkor rihtig másnap, vagy nem! Hanem más nem jól mondom, hanemszóval átmentünk az izébe,....tehát így konkrétan, a.. olyan kényelemtől már megmondani..na. Egy bizonyos réteg, egy olyan....fél-háromnegyed tíz tíz óra fele amikor már éreztem..na. És aztán el is vertek elisverték (el is vittek).

K: Hol lakik?

Én azt nem tudom hallod. Azt tudom, uuu ut az messze van, már ott a környéken ahol dolgoztunk, meg tudom, hogy az hol van de azt nem tudom. Tudom hogy hol van minden.....de azt nem tudom.

K: *Milyen utcában?*

Az utcát. Nem emlékszik rá. Ja azt nem tudom az évszámot amit eszembe jut, hogy....Hát szóval nem volta éppen....fenn.....nem volt másik....nem ismertem el.....hogy nem hogy, ,, nem is mondom, hanem.....másképpen nem tudom.Nem is pedig észnél voltál némán nem tudtam emlékezni rá, nem is nem lehet mondani, hogy, nem tudom. Láttam, hogy indulnak, de azért homályosan..láttál.....

K: *Mi a szakmája?*

Autószerelőt ezt mondtam. De nem ízéltem mert nem tudtam hova. Nem tudtam elhelyezkedni. Hol...hol....

(Mészáros Éva lejegyzése – Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet)

4.2. A betegnek a mondatisméltési teszt során adott válaszainak jegyei olyan szintaktikai elemző modulra utaltak, amely a mondatfeldolgozás korai szakaszán funkcionál. Emellett az szól, hogy betegenként (a betegség adott fázisában) **körvonalazni lehet, hogy milyen az elemző teljesítménye.** Ez azt jelenti, hogy a beteg mondatmegisméltési próbálkozásaiiban megmutatkozhat az elemző **bemeneti autonómiája**, tehát az, hogy a feldolgozandó nyelvi anyag szintaktikai jegyeit, tulajdonságait „tapogatja le”, és ezeket az információkat a feldolgozás első szakaszának **kimeneteként** megőrzi. Ha ennek a **további feldolgozása** nem történik meg, akkor a kimenet „láthatóvá válhat”, mint az elemző teljesítménye.

A mi betegünk szintaktikai elemzőjének teljesítményét a következőképpen körvonalazhatjuk. Lehetséges az elemző számára, a megisméltendő mondatához képest:

I. Az „eredeti” predikátum osztályának közelítése, esetkeretének előhívhatósága.

II. Eltérő predikátum előhívásakor az eredetivel egybevágó esetkeret ragjainak említése.

III. Ha nincs meg a predikátum, akkor az elemző leáll, nem tudja elsorolni pusztán pl. az NP-eket a megisméltendő mondatból.

IV. Az predikátum argumentumkeretéből 1 argumentumhely tartalmaz fonológiai/lexikai kitöltése, az erdetivel azonos vagy nagyon közelálló szelekciós megkötésekkel. Az esetrag gyakran előbb jelenik meg, mint a tartalmazó szó. Az esetragot, formatívumokat gyakran „hamarabb” felidézi, mint a tartalmazó lexikai egységet.

V. Az igei vonzatstruktúrában létező, de lexikálisan/fonológikusan ki nem töltött pozíciókról való **tudás** megmutatkozik a tartalmas szó nélküli, pusztán az **esetragokat** említő vagy őket névmásokhoz, illetve neologizmusokhoz csatoló további keresési kísérletekben, az esetragok ismétlésében a kompenzációs (a deficitet „takargatni” akaró) szövegben.

Az alábbiakban a tesztből néhány részlet mutatunk be.

(K jelzi a terapeutát, aki a megismétlendő mondatot közli. A jel nélküli sorok a beteg válaszai):

1. Az alábbi példában előhívja az igét. Egy esetragos argumentumpozíciót is előhív, és tartalmas lexikai egységgel való tölt ki. A második lexikális egység nem hívható le, és más esetrag sem.

K: *-Péter -beszélgetett -Ödönnel.*

"Péterrel -beszél... + Innával.. ii

2. Az igeosztály előhívása, egy esetragos pozíció és lexikális kitöltése, a kitöltetlen alanyi pozíció észlelésének jele a névmáshasználat:

K: *"Marival találkozott János.*

"Marival.. + ..[.] "beszélgetett volna vele.

Ő beszélgetett vele... + "Marival.

3. A predikátum el nem érésekor az elemző leáll:

Nincsen elősorolva például az összes NP. Általában egy összetevő után leáll.

K: *Mari megcsinálta az ágyat, és Péter lefeküdt.*

"Mara,.. "Mara, "Mara.... + mmm...

4. A példában a mondatstruktúra-keresés lépései: a következők: 1. Megtalálja az alanyt. 2. Keresi az igét parafrázissal. 3. Ezután keresi a tárgy kitöltését. Emlékezik az akkuzatívuszra, és végig fejben tartja. 4. De sem elsőre, sem másodikra nem produkálja az akkuzatívusz lexikális kitöltését! A szóhoz végülis a fonológiai forma „közvetít”. 5. Következik a datívusz. Kitöltése kompenzációs szöveggel történik. Az ismétlésbeli esetkeret beleillik az eredeti ige esetkeretébe.

Lényeges, hogy a mondatismétlésben az ige után azonnal megvan az akkuzatívusz. De csak hosszú idő után hívható elő a memóriából ennek a lexikális kitöltése.

Úgy tűnik, mintha a memóriát kevésbé terhelné a formatívumok alakzatának előhívása, mint a tartalmas kifejezéseké.

K: *-Sándor -küldött egy -képeslapot -Marinak.*

"Sándor.. + "jött és akkor föl.. + ..írta és... azt.. + akkor ment hozott egy... + hazafelé... + és ott inté..na..mi az az...a ami...é na...mit...

K: *"Képeslap.*

"Épetlapot, "épeslapot, "édeslapot. (Akkuzatívusz!)

K: *Mit csinált vele?*

"Képeslapot adott a.. + "kis.. „gyerekenek adott oda, (Datívusz)..... és akkor ment haza majd... "Vele akart menni ele.

5. A beteg spontán beszéde és mondatismétlő teljesítménye tehát agrammatikus. Ezek után különösnek tűnhet az a tapasztalat, hogy az ilyen beteg képes a mondatok grammatikalitását jól megítélni bizonyos esetekben. Ráadásul olyan mondatokét, melyeket nem tud hibátlanul sem a spontán beszédben, sem a mondatismétlésben hibátlanul produkálni. Például meg tudja ítélni az akkuzatívusz vagy a datívusz használatának grammatikus és agrammatikus példáit, miközben ezek beszédbeli használata zavart.

5.1. Az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézetben Mészáros Éva nyelvész-logopédus segítségével, a Szegedi Neurológia Klinikán pedig Zs. Sejtess Györgyi közreműködésével 6 Broca-afáziás beteget teszteltünk a következőképpen. Arra kértük őket, hogy ítéljék meg az általunk mondott mondatokat, hogy érzik: jók-e vagy rosszak? Példákként a következőket mondtuk. Jó mondat: *A gyerek látja őt.* Rossz mondat: **A gyerek látja én.* Jó mondat: *A mama berakta a ruhát a szekrénybe.* Rossz mondat: **A fizika berakta a fázást a lisztbe.* Az első mondatpár a szintaktikai eset- és személy/ szám-egyeztetés formális szabályaira utal, a második pedig az ige által a vonzataira kirótt szelekciós megkötésekre. Hangsúlyoztuk a betegnek, hogy úgy válaszoljon, „ahogy érzi”, semmilyen magyarázatot nem kérünk. Valamennyi beteggel, kilenc-kilenc alkalommal végeztük el a tesztet úgy, hogy 35 jó és 35 rossz mondat, összesen 70 mondat grammatikalitásának (jóságának vagy rosszásának) megítélését kértük. Hangsúlyozni kell, hogy a jó és a rossz változatok mindig minimálpárokban fordultak elő a tesztben. Vagy- is nem egyes mondatok grammatikalitását kellett eldönteniük. Az ítéletük azt mutatta, hogy a minimálpár jó és rossz tagjai közti oppozíció meglétét érzékelik-e vagy nem. Mivel a minimál adatpár egyik tagjára

vonatkozó grammatikalitási döntésből következik a másik tagra vonatkozó ítélet, ezért a tesztkben a minimálpárok jó és rossz tagjait egymástól távol, más minimálpárok tagjaival keverve ítéltettük meg. (Pl. az első jó mondat rosszul formált variánsa a tizenötödik helyen volt, stb.). Minden tesztkben más szavakkal töltöttük ki a mondat szerkezeteket, más sorrendi variációkban ítéltettük meg a mondatokat, de a struktúrákon nem változtattunk.

5.2. A kilenc teszt eredményét a következőképpen értékeltük. Azokat a minimálpárokat, melyek jólformált tagját minden tesztkben jónak ítélte meg a beteg, és a rosszulformált tagját minden tesztkben rossznak ítélte meg a beteg, **könnyű feladatoknak** tekintettük a grammatikalitási döntés szempontjából. Azokat a minimálpárokat, melyek egyik vagy másik tagjában a kilenc teszt során tévedett a beteg (a jó mondatot rossznak ítélte, a rossz mondatot pedig jónak, **nehéz feladatoknak** tekintettük a grammatikalitási döntés szempontjából. Ebben az osztályozásban nem vettünk figyelembe statisztikai mutatókat, csak azok a minimálpárok szerepelnek a könnyű feladatok között melyekben egyik tesztkben beteg sem tévedett, egyetlen teszt során sem. A hezitációs válaszokat („jó.. jó?..rossz!”) sem vettük figyelembe.

5.3. A grammatikalitást megítélő tesztek eredménye a következő volt (egy-egy tesztkbeli példával illusztrálva):

A KÖNNYŰ FELADATOK:

1. Mindig jó minimálpárok:

vonzat / esetrag:

A gyerek látta őt.	Őt látta a gyerek.
*A gyerek látta én.	*Én látta a gyerek.
*Peti ült a szék.	*A szék ült Peti.
Peti ült a széken.	A széken ült Peti.
Erzsi bízik az orvosban.	Az orvosban bízik Erzsi.
*Erzsi bízik az orvos.	*Az orvos bízik Erzsi.
A gyereket elküldte a boltba a mama.	
*A gyerek elküldte a boltba a mama.	
*Mari szeret úszik.	*Szeret úszik Mari.
Mari szeret úszni.	Szeret úszni szeret Mari.

*A "motorra cserélte Péter egy autóra.

A "motort cserélte Péter egy autóra.

"Marinak adtam oda az ajándékot.

*"Marivá adtam oda az ajándékot.

*A gyerekről "moziba ment.

A gyerek "moziba ment.

anaforaegyeztetés:

*A gyerek látta magadat a tükörben.

A gyerek látta magát a tükörben.

*A kutya és a macska verekedett/verekedtek magukat.

A kutya és a macska verekedett/verekedtek egymással.

*A kutya és a macska verekedett/verekedtek magukkal.

1 argumentumos V-anafora:

Pista sovány volt és Mari is.

*Pista sovány volt, és ezt tette Mari is.

NEHÉZ FELADATOK:

2. Az ítéletek véletlen megoszlása a minimálpárokban:

pro-alany:

Anyukám azt gondolta, hogy megkapja az állást.

*Anyukám azt gondolta, hogy Anyukám megkapja az állást.

anafora + esethierarchia:

A vezető látta önmagát a tükörben.

*Önmaga látta a vezetőt a tükörben.

mondatátszövődés:

"Marit javasolták, hogy nevezzék ki igazgatónak.

*Marit javasolták, hogy "Pétert nevezzék ki igazgatónak.

VM-kötőszó egyeztetése a lexikális fejjel:

*Éva letette az edényt, aki forró volt
Éva letette az edényt, amely forró volt.

Vm-kötőszó egyeztetése az utalószerzői fejjel:

*Az, amely morgott, megtámadott.
Az, ami morgott, megtámadott.

VP-anafora:

*János festette a kerítést, és ilyen volt Erzsi is.
János festette a kerítést, és ezt tette Erzsi is.

gapping, neutrális intonációval:

Mari látta a kutyát, Péter meg a macskát.
*Mari a látta a kutyát, Péter meg a kutyát.

aspektus:

*Két napon át megfőzte a tyúkot.
Két napon át főzte a tyúkot.

szelekciós megkötések:

*Az erkölcsbe elküldte az érzést a mama.
A boltba elküldte a gyereket a mama.

Imre kihúzta a szöveget egy fogóval.
*Egy fogó kihúzta a szöveget Imrével.

kölcsönös névmási anafora egyes számú ige után:

*A bácsi beszélt egymással.
A bácsi és a néni beszélt egymással.

fókuszálhatatlan mondatthatározó:

Valószínűleg elkésett János.
*Valószínűleg késett el János.

3 vonzat az ige előtt:

(az agrammatikus mondatok megítélése rossz.)

A gyereket a boltba a mama elküldte.

!*A gyerek a boltba a mama elküldte.

Péter a motort egy autóra cserélte.

!*Péterre a motort egy autóra cserélte.

!*A postásról a csomagot a szomszédnak adta.

A postás a csomagot a szomszédnak adta.

A tesztek összefoglalása:**KÖNNYŰ FELADATOK:**

VONZAT + ESETRAG, ANAFORAEGYEZTETÉS SZEMÉLYBEN és SZÁMBAN, EGYARGUMENTUMOS V' ANAFORÁJA,

NEHÉZ FELADATOK:

pro-ALANY, ANAFORA + ESETHIERARCHIA, MONDATÁTSZÖVŐDÉS, VM-KÖTŐSZÓ ÉS AZ UTALÓSZÓI/LEXIKÁLIS FEJ EGYEZTETÉSE, VP-ANAFORA, GAPPING, ASPEKTUS, SZELEKCIÓS MEGKÖTÉSEK, KÖLCSÖNÖS NÉVMÁSI ANAFORA EGYEZTETÉSE, FÓKUSZÁLHATATLAN MONDATHATÁROZÓ FÓKUSZBAN
3 VONZAT a V ELŐTT

6. Következtetések

6.1. Az a körülmény, hogy bizonyos minimálpárokra vonatkozóan a Broca-afáziás beteg képes korrekt grammatikalitási döntéseket hozni, más adatoknál viszont nem képes ugyanerre, tanulmányozásra érdemes problémát jelent. A probléma lényege az, hogy mi teszi könnyűvé, illetve nehézé egyes minimálpárok megítélését a beteg számára?

Tételezzük fel, hogy a minimálpárok grammatikalitásának megítéléséhez szükség van ezeknek az adatoknak valamilyen (implicit) elemzésére.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen információkat **kell** felhasználnia a könnyű feladatokban, és milyen információkat **kellene** tudnia felhasználni a nehéz feladatokban?

6.2. A könnyű feladatokban a következő információkat kell az elemzésben felhasználni.

6.2.1. Képesnek kell lennie az elemző modulnak arra, hogy az elemzett függőségek kiinduló elemeként vegye a megítélendő mondat predikátumát (*egyargumentumos V-anafora feladata*).

6.2.2. Előhívhatónak kell lennie a predikátum esetkeretének.

6.2.3. Kontrollálni kell tudni az esetragok kiosztását a szintaktikai (fő)összetevőkre. Ellenőriznie kell, hogy a predikátum valamennyi esetragja ki van-e osztva, és hogy valamennyi vonzat megkapta-e a hozzátartozó esetragot vagy nem (*vonzat + esetrag feladat*).

6.2.4. Képesnek kell lennie arra, hogy a szintaktikai összetevők nyelvtani személyét és számát (az ezeket jelölő toldalékokat) lépésenként egyeztesse egymással (*az alany, a tárgy és az ige egyeztetései személyben számban, határozottságban, az anaforikus visszaható névmás egyeztetése személyben és számban az antecedensével feladatok*).

6.3. A nehéz feladatokban a jó grammatikalitási ítéletekhez a fentiekől gyökeresen eltérő jellegű információk felhasználására van szükség.

6.3.1. Tárolni kell a mondat szerkezet egészét a memóriában, és a tárolt szerkezet két, különböző szintaktikai pozíciójának a tényleges lexikális kitöltését kell felidézni és egymással összevetni.

Ez vagy azért szükséges, mert el kell dönteni, hogy egy, a szerkezetben korábban előfordult összetevő egy újabb szintaktikai pozícióban megismétlődhet-e vagy nem (*proalany, mondatátszövődés*).

Vagy azért hogy megítélhető legyen az előző tartalmas összetevőre mint antecedensre a második mellérendelt mondatból való visszautalás grammatikalitása (*VP-anafora*).

Vagy pedig azért, hogy az ismétlődésekor törölhető ige korábbi, explicit formájú előfordulásának a közvetlen lexikai környezetével **kontrasztban van-e** a törlés pozíciójának a lexikai környezete, vagyis **a törlés helyétől balra és jobbra álló főnévi csoportok lexikai jelentése vagy nem** (*a gapping*). A kontrasztot kizárja, ha az ige első, explicit előfordulásának közvetlen környezetéből egy főnévi csoport ismétlődik a második tagmondatban a törlés pozíciója szomszédságában (*a gapping feladat *-os mondata*).

6.3.2. Két, különböző szintaktikai pozícióban levő, lexikai egység szemantikai jegyeinek az összeegyeztethetőségét kell megállapítani. A probléma a második lexikai egység megjelenésekor keletkezik, és az összeegyeztethetőség megállapításához fel kell idézni egy előző szintaktikai pozíció lexikális kitöltését (*a vonatkozó mellékmondat kötőszavának és a lexikális fejnek a jegyei, a vonatkozó mellékmondat kötőszavának és az utalószoói fejnek a jegyei, az igeaspektus időszerkezetének és egy időhatározó jelentésének az összeegyeztethetősége, az ige szelekciós megkötéseinek és a vonzatpozíciókba helyezett főnévi csoportok jelentésének az összeegyeztethetősége, a főkuszálhatatlanmondathatározó interpretációja*).

Ezekben a feladatokban például olyan szemantikai jegyeket szükséges egyeztetni, mint az *élő/élettelen, konkrét/elvont, folyamatos/befejezett, eszköz/tárgy/ágens* stb.

6.3.3. A helytálló grammatikalitási ítéletnek feltétele a memóriában tárolt mondszerkezet közbülső/utolsó pozíciójának és az újra elérendő kezdő pozíciójának az összevetése. Ez a mondszerkezetnek a lexikális kitöltése utáni olyan újraelemzését kívánja, melyben **nem** eredményezi a grammatikalitás jó megítélését az esetek és a személy/szám jegyeknek a szomszédos összetevők közti „lépésenkénti” egyeztetése (ennek ellenőrzése). (Esetegyeztetésre: *az anafora és esethierarchia*, a nyelvtani szám egyeztetésre: *kölcsönös névmási anafora egyes számú ige után*).

6.3.4. Az összes esetragos főnévi csoport esetraggal való ellátottságának helyességét meg kell ítélni a kiindulópontként szolgáló V (ige) ismerete nélkül, vagy a V ismeretében előlről fel kell idézni az egész láncot és megítélni az eset/személy/szám egyeztetést (*3 vonzat a V előtt*).

7. Magyarázati lehetőségek

7.1. A könnyű feladatok empirikus adottságai az elsődleges szintaktikai elemző várákozásaira, elvárásaira épülnek. Ezek egyeztető jellegűek, arra épülnek, hogy az elemző valamilyen kiindulópontból aktivizálódva valamihez valamit keres. A keresést lépésenkénti egyeztetésekben végzi el. Ezt így lehetne parafrázálni: „Vedd kiindulópontként X predikátumot és esetkeretét. Oszd szét X predikátum eseteit, egyeztesd Y összetevő esetét Z összetevő esetével, egyeztesd Y összetevő személyét és számát az igével, egyeztesd Z összetevő személyét és számát W összetevőjével, stb.”

7.2. A könnyű feladatokbeli döntések egyszersmind gyorsan felhasználható információkra épülnek. Ezeket az elemző maga teheti el a saját operatív memóriájába az elemzés idejére. (Mi a predikátum, mi volt a legutolsó, kiosztott eset, mely esetket kell még kiosztani, milyen az ige toldaléka, személye, száma, stb.). Ezeket az információkat rövid fonémasorok feldolgozásával lehet kiemelni. Őket az elemző a maga állapotváltozásának formájában („mihez, mit keres”) megjegyzi, magával viszi az elemzés időpillanataira.

7.3. A nehéz feladatokbeli grammatikalitási ítéletek nem az elsődleges szintaktikai elemző lépésenkénti, formális elvárásaira épülnek. A nehéz feladatok esetében ugyanis szükség van a (hallott) on-line fonológiai-lexikai bemenetet tároló, rövid idejű memóriának a terhelésére. Ennek okai a következők:

7.3.1. A grammatikalitás megítéléséhez vissza kell térni a feldolgozandó mondat-szerkezet korábbi pozícióihoz. Ehhez tárolni kell az egész mondat-szerkezetet a rövid idejű memóriában.

7.3.2. Szükség van a bemeneti fonémasor lexikális azonosítására és szegmenztálására. Továbbá szükség van a fonológiai/lexikai szegmensek sorrendőrző tárolására ahhoz, hogy a mondat különböző szerkezeti pozícióiban lévő lexikai egységek maguk, valamint szemantikai jegyeik összevethetőek legyenek, a megismételhetőség, a visszautalás, a szemantikai jegyek kompatibilitása vagy összeegyeztethetlensége megítélése érdekében

8. A Broca-afázia mint szintaktikai afázia

8.1. A Broca-afázia nyelvi tüneteiben – amint a 3.1. pontban összefoglaltuk – elsősorban a **zárt szóosztályokhoz** (a grammatikai relációkat jelölő formatívumok osztályához) való hozzáférés deficitjét és ezek következményeit látják. Valóban a spontán beszéd töredezettsége, agrammatikussága a rossz mondatismétlő képesség és a jó beszédértés összefügghet ezzel, és a Wernicke-afáziával (tudniillik, a folyékony, szintaktikailag koherens, de tartalmas szavakat valamilyen mértékben nélkülöző beszédet mutató és rossz beszédértő teljesítményt produkáló) afáziával való oppozíciók között a zárt szóosztályokhoz való hozzáférhetőség fontos tényező.

A zárt szóosztályok (esetragok, toldalékok, személy, számjelek, névelők, névutók, előjárók, kötőszók, utalószók stb.) az on-line beszédértésben és beszédprodukciónban egy szerkezetilemző és szerkezetépítő rendszer elemei. A beszélők számára indikátorokként használhatók. Ezek a formatívumok ugyanis jelzik a főnévi csoportok, más szó szerkezetek kezdő és végpontjait, az összetevős szerkezet egységeit, a főmondatok és a mellékmondatok határait, a szórendet stb. A szó sor „főlé” szerkezetet rendelnek.

8.2. A mentális lexikonban a nyílt szóosztályokhoz (a világra vonatkozó kifejezésekhez) és a zárt szóosztályokhoz két, különböző hozzáférési rendszerrel jut a beszélő. (Ez megmutatkozik a Broca és Wernicke afázia közti oppozíciókban is). De két nyomós ok szól annak föltételezése mellett hogy e két hozzáférési rendszernek együtt kell **működni**, különösen az on-line mondatmegértés során.

8.2.1. A zárt szóosztályokhoz való (valamilyen mértékű) hozzáférés befolyásolja a nyílt szóosztályok elérését is. A formatívumok segítségével például radikálisan rövidülhet a lexikonban való keresés ideje, ha rendelkezésre áll olyan (formális) információ, hogy például igét, főnevet vagy adverbiumot kell-e keresni.

8.2.2. Az on-line beszédfeldolgozásban, mondatfeldolgozásban a zárt szóosztályok elemeinek mint szerkezetindikátoroknak a gyors azonosításával elkezdhető a szerkezetépítés, szerkezetfeldolgozás, **mielőtt** a hallott bemenet sorrendőrző fonológiai-lexikai reprezentációja törlnődne a közvetlen, rövid idejű memória tárolójából. Nagyon jelentős az időtényező, mivel a hallott mondatok folyamatos feldolgozása nagy műveleti sebességet igényel, és a feldolgozásbeli megállásokra, visszatérésekre nincs sok lehetőség.

8.3. A Broca-afáziások agrammatikus spontán beszédének és a grammatikalitási ítéleteknek könnyű és nehéz feladatokra oszlása közti ellentmondások lehetséges magyarázata összefügghet az időtényezővel és a műveleti sebességgel. Ugyanis a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés sérült volta nem azt jelenti, hogy a beteg képtelen a formatívumok használatára, hanem azt, hogy a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés az on-line mondatfeldolgozásban **lassúbb** mint az egészségeseknél. (A 4.1. pontbeli adatok ezt tükrözik). Vagyis a beteg nem ismeri fel a formatívumok sorozatát, mint struktúra-jelölőket **elég gyorsan** ahhoz, hogy azonnal felépíthesse az összetevős szerkezetet addig, amíg a fonológiai /lexikai bemenet rendelkezésre áll a közvetlen memóriában. (Ennek kapacitása szükségképpen korlátozott és rövid ideig tároló, mivel a feldolgozás on-line volta miatt azonnal jön a következő bemenet, ami „kiszorítja” az előzőt).

A grammatikalitási döntések tekintetében **nehéz feladatok** közös jellemzője a 7.3. pontban leírtak alapján összefoglalóan az, hogy a jó döntéshez a fonológiai-lexikai bemenetet fejben kell tartani a **mondatelemzés idejére**, a szükséges összevetésekhez, visszatérésekhez. Jellemző például, hogy az egyébként könnyűnek számító vonzat + esetrag feladatban a teljesítmény romlik, ha a három vonzat-főnévicsoport egyaránt az ige előtt van, mert így a sérült, lassú szerkezeti elemző későn kapja meg a kiindulópontját, az esetosztó igét.

A **könnyű feladatok** esetében azt láttuk, hogy az elsődleges szintaktikai elemző elvárásain, egyeztetési lépésein alapuló információk alapján tudott a beteg jó grammatikalitási ítéleteket hozni. A 2.1. pontban vázolt átláthatósági hipotézis és a nyelvi képességek szelektív megőrzése/elvesztése módszertani elve alapján ezek a feladatok a mondatfeldolgozás egyik moduljának funkcióját tükrözik. Feltételezhető, hogy létezik egy szintaktikai elemző, amelynek autonóm bemenete van (a feldolgozandó mondatsor szintaktikai jegyeit tapogatja le) és **autonóm kimenete** van, amennyiben a feldolgozás eredményeit mint **szintaktikai reprezentációkat** ábrázolja a következő feldolgozó modul számára. Erre engednek következtetni a 4.2. pontban bemutatott mondatisméltlési teszt adatai és a könnyűeknek bizonyuló feladatok megoldásában felhasznált információk. Ezek alapján az elemző **kimenetében** reprezentált szintaktikai információkat a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Egy durván elemzett, összetevős szerkezet és egy igeosztály reprezentációja.
2. Az összetvős szerkezetben a formatívumok (zárt szóosztályok) által határolt terminális pozíciók, kategoriális, eset, nyelvtani szemály és szám információk reprezentációja.

Lényeges, hogy az elemző most vázolt kimenetében **nincsenek specifikus lexikai információk**. Ehhez arra lenne szükség, hogy a terminális pozíciók és a sorrendörző fonológiai tárolás egyes lexikai szegmensei, szakaszai között **megfeleltetés** jöjjön létre. Ez a tulajdonképpeni mondatértelmezés első szakasza, **a szerkezeti és a lexikai információk integrálása**.

Ha azonban a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés sérült, és emiatt a szerkezet-építés túlságosan lassú, akkor a lexikálisan már feldolgozott bemeneti fonémasor szerkezetbe integrálása, értelemzése elhalasztódik. Ugyanis a bemeneti fonémasort túlságosan hosszú ideig kellene fejben tartani a lassú, sérült szerkezeti elemző miatt. A mondatismétlés egy ponton leáll, a grammatikalitási ítélet téves lesz, ha a szerkezeti pozíciók lexikális kitöltésének tulajdonságain kell alapulnia.

9. A grammatikalitási ítéletek könnyű és nehéz feladatokra oszlásának magyarázata tehát a mondatfeldolgozás folyamatának modularitásával és a modulok közti interakció zavarával kapcsolatos.

Föltételezhető, hogy a feldolgozás első szakaszában a grammatikai elemző előnyben részesíti a szerkezeti fogadókat. A Broca-afáziás beteg képes a szerkezeti elemzésnek – a sztenderdhez képest – lassú elvégzésére, de ennek eredményeit a további értelmező folyamatban már nem tudja felhasználni, mivel a moduláris mondatfeldolgozás szintaktikai elemzőjének kimenetét nem képes a fonológiai-lexikai rövid idejű tároló szegmenseivel integrálni. A két modul együttműködésének zavara vezet a grammatikalitási ítéletek megoszlásához és az (enyhe) Broca-afázia jellegzetes nyelvi tüneteihöz.

10. A fenti magyarázat feltételezi a modulok kapcsolódásának sorrendiségét (a szintaktikai elemző kimenetét kell a fonológiai-lexikai szegmensekkel integrálni). A modulok sorrendisége mellett szól az a belátás, hogyha az elemző a mondatfeldolgozás első szakaszában nem adna szintaktikai reprezentációt tartalmazó kimenetet, akkor a mondatokat csak a szemantikai interpretáció után, a szemantikai interpretációra támaszkodva tudták volna megítélni a Broca-afáziások. Azonban ennek éppen a fordítottja

történt. A betegek nem tudták az ép vagy kevésbé sérült lexikonreprezentációjukat felhasználni olyan mondatok megítélésére, melyekben éppen a lexikai-szemantikai jegyek kompatibilitása volt hibás. A betegek nem tudtak a lexikai-szemantikai jegyek alapján korrekt grammatikalitási ítéleteket hozni ott, ahol ezt elvileg megtehették volna. Ettől a lehetőségtől a fosztotta meg őket a mondatfeldolgozás modularitása.

11. Két záró megjegyzést kell tegyünk. Az egyik az, hogy a modulok sorrendje, a feldolgozás során az elsődleges (hozzávetőleges) szerkezeti elemzés elvégzése és **ezután** a fonológiai-lexikai tároló tartalmával való integrációja a **gyors idői lefolyású beszéd** mondatainak (megnyilatkozásainak) az on-line értelmezésében és megjegyzésében látszik szükségszerűnek. Nem zárható ki, hogy az írás, illetve a képek feldolgozásában a szintaktikai elemző kimenetének és a lexikai tároló tartalmának az integrációja a beszéd feldolgozásától különböző jegyeket mutathat.

A másik megjegyzés pedig az, hogy a kezdeti elemző rendszernek (a kimenet szintaktikai ábrázolatának nem kell pontosan megfelelnie valamilyen leíró nyelvészeti reprezentációs szintnek. Egyszerűen a feldolgozó rendszer moduljainak **érintkezési pontjait** fejezi ki a szintaktikai elemző kimenetének és a lexikai tároló tartalmának az integrációja.

12. A neuropszichológiai adatok kétségtelenül alátámasztják a grammatika moduláris organizációjának a tézisét. Az afázia adatai azt mutatják, hogy a nyelvi feldolgozás és az általános kognitív tevékenység szétválhat, és azt hogy a nyelv autonóm rendszer, amely károsodást mutathat az egyébként mentálisan nem fogyatékos személyek esetében.

A nyelvi feldolgozó rendszer maga is moduláris felépítésű, amit a szótári feldolgozás, a szintaktikai elemzés és a szintaktikai szerkezetek szemantikai értelmezése közötti szétválások tanúsítanak.

IRODALOM

- Bradley, D. – Garrett, M. – Zurif, E. 1980: Syntactic deficits in Broca's aphasia, in D. Caplan szerk.: *Biological studies of mental processes*, Cambridge, MA, MIT Press, 269–286.
- Caplan, D. 1986: In defense of agrammatism, *Cognition* 24, 277–282.
- Caramazza, A. szerk. 1990: *Cognitive neuropsychology and neurolinguistics*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Garrett, M. F. 1980: Levels of processing in sentence production, in B. Butterworth szerk.: *Language production Vol 1*, New York, Academic Press, 177–220.
- Grodzinsky, Y. 1990: *Theoretical perspectives on language deficits*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Grodzinsky, Y. – Swinney, D. – Zurif, E. 1985: Agrammatism: structural deficits and antecedent processing disruptions, in Kean, M. L. szerk.: *Agrammatism*, New York, Academic Press, 65–82.
- Hegyí Ágnes 1994: *Afáziaterápiák. Javaslat az afázia kognitív nyelvi terápiájára*, Budapest, PSzM Projekt (megjelenés előtt).
- Kiss Katalin 1994: *Broca afáziások igehasználataának vizsgálata*, Budapest, kézirat.
- Linebarger M. – Schwartz, M. – Saffran, E. 1983: Sensitivity to grammatical structure in so-called agrammatic aphasics, *Cognition* 13, 361–392.
- Linebarger, M. – Schwartz, M. – Saffran, E. 1983: Syntactic processing in agrammatism: a reply to Zurif and Grodzinsky, *Cognition* 15, 207–213.
- Osmáné, Sági Judit 1991: Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája, *Ideggyógyászati Szemle* 44/8, 339–362.
- Saffran, E. M – Martin, N. 1988: Short-term memory impairment and sentence processing: a case study, in Vallar, G. – Shallice, T. szerk.
- Vallar, G – Baddeley, A. 1984: Phonological short-term store, phonological processing and sentence comprehension: a neuropsychological case study, *Cognitive Neuropsychology* 1, 121–141.
- Vallar, G – Shallice, T. szerk. 1988: *Neuropsychological impairments of short-term memory*, Cambridge, Cambridge University Press.

MODULES IN SENTENCE PARSING

ZOLTÁN BÁNRÉTI

This paper is about sentence parsing in Broca's aphasia.

Linebarger (1990) and Mauner, Fromkin & Cornell (1993) have argued that there is a close relationship between parsing and grammaticality judgments by aphasics.

We tested six Hungarian Broca's aphasics in sentence-grammaticality judgment tasks. The tests contained the different instances of the ungrammaticality of the Hungarian sentences (e.g. ungrammatical word order, case assignment, NP-movement, anaphora, agreement of features, coreferential relations, gapping, selectional restrictions and others). Despite their syntactic impairments in repetition tests the patients were capable of making correct grammaticality judgments with some kind of Hungarian sentences and not with others. The problem is the following: what are the factors facilitating or impeding judgments of certain sentences. I assume that the division of the tasks into easy and hard tasks (from the point of view of grammaticality judgments) reflects the focal disruption of the syntactic parser and the interaction of the impaired processing modules.

EGY SZÖVEGMONDAT HÁTTERE

BÜKY LÁSZLÓ

E dolgozat egy lexematikus eljáráson alapuló szövegelemzés része. Az eljárás azt jelenti, hogy egy költemény szavainak a költő összes verseiben való konkordanciának szemantikai segítségével értelmezem a költeményt mint szövegművet. – A költemény Füst Milántól való: Szellemek utcája (*Összes versei*, Budapest, 1969, 13–14). A következőkben a vers első mondatának vizsgálatából mutatok be részletet.

*

Minden ellenemre van – ez az első mondat, s a benne lévő szavaknak az ÉrtSz.-ben a következő jelentésleírások felelnek meg.

minden „II. névm, ált, tőszám-i (fn-i)...

3. (gyak. *költ*) A körülöttünk levő világ, tárgyak, élőlények együtt. a. A beszélőnek v. a szóban forgónak szűkebb v. közvetlen fizikai és társadalmi környezete.”

ellenére „II. hsz (szragos és hat-ragos) *ellenemre*..

A személyraggal megjelölt v. az előzményekből ismert személy v. közösség tetszése, kedve, kívánsága, szándéka ellen.”

van „V. (hat-val) < A létezés állapotának meghatározására. >

Tehát ezek a jelentésleírások érvényesülnek a vers első mondatában. E megállapításomban „mondat”-on a grammatikai szabályok által létrehozható, szabályos alakulat értendő, vagyis a rendszermondat, amely megfelelő szituációba helyezve szövegmondattá válik. Az így felfogott „...mondat jelentése a lexémák szótári jelentésének kapcsolatából (és csak ezekből) áll elő” – írja Károly Sándor (1980–1981: 53). A *Minden ellenemre van* szövegmondat, hiszen azok a tényállások, amelyeknek nyomán az olvasó, a befogadó költői szövegműnek értékeli a költeményt, egy szituációba helyezik, s e szituáció folytán értelmezi a befogadó a szövegművet és egységeit. Persze nem csupán olvasva, hanem hallgatva is eljuthat valaki egy vershez, ebben az esetben a vers felolvasása révén, a fonémák és a prozodémák sora a hangzás szintjén ad össze egy mondatot, amelynek azután érvényesülhet jelentésbeli szintje. Egy költeményt valamely fölolvásban, még inkább művészi előadásban hallva tulajdonképpen a hallgató, a befogadó egy megnyilatkozás részese lesz. A beszélt nyelvben a megnyilatkozások vizsgálata viszonylag új keletű s némileg kidolgozatlan is, vö. Németh T. Enikő (1991), Wacha Imre (1991: 650–4). A

felolvasó vagy az előadó többé-kevésbé tudatosan törekedik arra, hogy megteremtse a megnyilatkozásokra vonatkozó jellemző tulajdonságokat. A testi mivoltában is jelen levő előadó egy lehetséges kommunikációs eseményt valósít meg, egy olyat, amelynek valóságosan a költő által leírt nyelvi anyaga van meg mindössze. Ebben a nyelvi anyagban többnyire a szó hagyományos értelmében szabályos mondatok vannak. Ezek, mint említettem, mégsem tarthatók csupán rendszermondatoknak, mégpedig éppen azért nem, mert egy költemény részei. A befogadó tudomásul véve a tényt, hogy költői szövegművel van dolga, egyszersmind a szituáció konkrétságát veszi tudomásul, amely konkrétság nem a rendszermondatok sajátja, s a szövegmű többi részéhez való kapcsolat nyomán elfogadja lehetséges megnyilatkozásnak a versmondást. A lehetséges megnyilatkozás és a lehetséges kommunikációs esemény akként értendő „lehetséges”-nek, amiként a „lehetséges” az irodalmi műértelmezésben használatos. Eszerint az irodalmi mű befogadjának „...a teljes jelanyag felmérésével kell megtalálnia/megalkotnia azokat az elvont szabályszerűségeket, amelyek a szövegvilágok modellstruktúráját meghatározzák. A modellstruktúra, mivel egy szabályrendszer alapján generálható, jól formált, absztrakt eseménysor.. A modellstruktúra segítségével explikált szövegvilágot, amely ebben az értelemben modellje vagy interpretációja az absztrakt modellstruktúrának, irodalmi lehetséges világnak nevezzük” (Csúri Károly 1987: 289). A Csúri említette teljes jelanyagba tartoznak természetesen a (szöveg)mű szövegmondatai, illetőleg lehetséges megnyilatkozásai. Egy költemény szinte eleve egy lehetséges megnyilatkozás, lényegében és gyakorta annak is készül. Szövegmondatai lehetnek rendszermondatok. Ez az állapot esetleg el is fedti a tényt, hogy a szövegmondatok ezen a síkon a fő építőelemek, s mindkét mondat, tudniillik a szöveg- és a rendszermondat meglétét eltakarhatja némileg a szövegmű felolvasása, illetőleg művészi előadása, amely tulajdonképpen a végtelen számú lehetőségek közül mindig egy lehetséges megnyilatkozást hoz létre. A mondatjelentés viszonylagos állandóságával ez nincs ellentétben, a mondat hírtartalma változatlanul továbbítható nemzedékeken vagy műveltségeken át. – Röviden szólva vissza kell térnünk arra, hogy a költemény eleve egy lehetséges megnyilatkozás, e megállapításom akkor igaz, ha a megnyilatkozás tulajdonságait figyelembe vesszük a hangzásnak, a jelentésnek, a morfoszintaktikai szerkezetnek, az aktuális tagolásnak, a lokúciónak és az indexikális információnak a szintjén, hogy a Károly által említetteket soroljuk. Az indexikális szint a megnyilatkozásban prozódiai és paralingvisztikai elemekkel létezik és van jelen. A mondatnál ezekről nem beszélhetünk ugyan, a költemények írói azonban az írásbeliség adta különféle lehetőségekkel, az ún. látható nyelv jelenségeivel segíthetnek magukon, l. Zolnai Béla (1926), Horányi Özséb (1976), Fónagy Iván (1977: 123–43).

Mint hogy a rendszermondat jelentése a benne lévő lexémák szótári jelentésének kapcsolatából (és csak ezekből) adódik, tulajdonképpen a fentebb kiírt jelentések nem a rendszermondat szavaira, hanem a költeménybe mint szituációba helyezett textus szövegmondatának szavaira vonatkoznak. Ezt közvetve, de jól mutatják a szótárban azok a jelentésleírások, amelyek közül a szóban forgókat kiemeltem. Az ún. szótári jelentéseket, dolgozatunkban az ÉrtSz.-beliket vizsgálatom gyakorlata miatt használom. „A nyelvi jelnek annyi jelentése van, ahány környezettípusa lehetséges a szövegben” – írja Károly Sándor (1970: 22). Voltaképpen a szótárírók a környezettípusokat veszik figyelembe, ezek alapján készítik el a jelentésleírásokat, ami természetesen nem jelenti ezeknek teljességét és tökéletességét sem. A különböző szintaktikai környezetek valamely szónak más-más lehetséges szemantikai mezőkapcsolatát valószínűsítik meg, más-más mellékértelmét állítják előtérbe (l. Károly i. m. 222). Ilyeténképpen a szótárakban található jelentés(ek) az egyes, a leggyakoribb szituációkban és szintaktikai környezetben szokásos jelentés. Természetesen a rendszermondatok szintjén üres morfémák is előfordulhatnak, melyek szövegmondatban és megnyilatkozásban viszont referenciális jelentéssel vannak jelen. Az ilyesféle morfémák jelentésleírása általában gondot is szokott jelenteni a szótárírásban és másutt is, vö. Martinkó András (1966: 149–50), Dienes Dóra (1978), M. Korchmáros Valéria (1975–76: 321–60).

A megnyilatkozásnak, illetőleg a szövegnek a megértése a befogadó részéről összefügg azzal, hogy, mint Hannes Rieser (1982: 103) írja, „...a beszélőknek tudvalevőleg vannak bizonyos várakozásai és hipotézisei a dolgok szerkezetét, viselkedését, tulajdonságait, valamint a kontextusokban végbemenő események lefolyását illetően. ...A kontextusok és hátterek közti különbségtételt többé-kevésbé önkényesen kell megtenni. Úgy vélem, a »lehetséges világok« elnevezésű, nehezen megfogható entitásokat rendezett párokon keresztül kell bevezetni, amelyek egy kontextusból és egy adekvát háttérből állanak. Ez valóságosabbá tehetné őket”. Rieser szerint a kontextusok holisztikus egységek, s a kontextusokban a dolgok viselkedésére vonatkozó magyarázatok a mindennapi általános ismeretekre támaszkodnak, ezek némelykor nem elégségesek. Ilyenkor „...bonyolult instrumentúriumokra, empirikus teóriákra stb. lehet szükségünk...” (uo.). Minderre azért érdemes kitérni, mert a rendszermondatoknak a szituációba kerülésével a szövegmondat, illetőleg a megnyilatkozás a kommunikációs esemény során végül is csupán akkor jelent valamit, ha a befogadó tudja vagy a befogadás közben rájön, hogy melyek azok a közös ismeretek, amelyekre a nyelvi közlemény gondolati háttére épül. E közös (elő)ismeretek nélkül a megértés aligha valósul meg, illetőleg mást ért(het) a befogadó, mint amit a szövegalkotó tulajdonképpen közölni kívánt. Természetesen a

szövegalkotó mindezt figyelembe veheti, vagy figyelmen kívül is hagyhatja. Így többféleképpen értelmezhető szövegmű jöhet létre, minthogy a befogadó többféle előismeret alapján értelmezi magát a szituációt és az egyes megnyilatkozásokat is. Teun A. van Dijk (1982: 66) arra hívja föl a figyelmet, hogy a közös ismereteket jelentő tudás bizonyos fogalmi rendszerekbe szerveződik, amely rendszereket a tudáskeretek, a frame-k fognak össze valamely műveltségben. Így alakulnak az egyes műveltségekben konvencionális természetű karakterisztikus, illetőleg tipikus tudásegységek az egyes fogalmak körül. Van Dijk maga sem tartja teljesen pontosnak a fogalomnak és a fogalmi tudás keretszerű megszervezettségének elkülönítettségét, pragmatikai vizsgálódása során azonban jól tudja alkalmazni a különbségtételt az idézett tanulmányában.

Kanyó Zoltán (1973: 42) azt írja: „Én és te első megközelítésben.. a következőképpen definiálható: »argumentum + adó, ill. vevő pragmatikai jelöltség«”. E logikai argumentumokat, másként mondva univerzális változókat Kanyó szerint a mondatban általánosan vagy egzisztenciálisan tételezzük fel megfelelő operátorok segítségével. „A beszédmódot a szöveg mélystruktúrájában levő alkotóelemek pragmatikai szempontból sajátos artikulációja határozza meg.. az irodalmi szövegek is a beszédmódokban szerveződnek, s a beszédmódok szerinti felosztás magyarázatot ad az irodalmi szövegek műfaji különbségeire” (i. m. 50 – 1). A pragmatikai megértés végül is a tudáskeret aktuálisan, a szituációnak megfelelő (elő)ismeretekkel valósul meg. Esetünkben a „költészet” az általános tudáskeret, amelyet mint olyat kell ismernie a befogadónak. Természetesen lehetséges olyan szélsőséges helyzet is, amelyben a befogadó (még) nem találkozott a „költészet”-tel. Persze meglehetősen nehéz a költészetet mint tudáskeretet leírni, egyszerűsíti a dolgot, ha leírási kísérlet helyett egy, bizonyos közmegeállapodáson nyugvó összefoglalásra hagyatkozunk, például egy enciklopédia- vagy lexikoncikkre l. Szerdahelyi István (1979). Azt nemigen tudhatjuk, hogy valamely olvasó, befogadó miféle tényleges ismeretekkel rendelkezik, az általános tudáskeretből mennyit és hogyan képes hasznosítani. S e tekintetben maga a tudományos kutatás sincs könnyebb helyzetben, hiszen a kutatási folyamat is egy befogadónak, a kutatónak efféle ismeretei alapján történik, így természetesen a megállapítások is ezektől függenek. Mint minden tudományos eljárásban, ebben is a nehézségeket az hidalhatja át, hogy a vizsgálat mások által ellenőrizhető és az alkalmazott módszerrel mások által megismételhető.

Valamely mondat jelentése nem csupán a benne levő elemeknek a szemantikai jegyekkel megragadható jelentéséből áll. Ehhez az explicit jelentéshez szemantikai vagy logikai szempontból az is hozzátartozik, ami magából az explicit jelentésből következik. Ezeknek a jelentéshalmazoknak a figyelembevételét az antik logikákban és retorikákban

már Arisztotelész idejében az enthinéma fogalmában láthatjuk. A mai jelentésemleletek az preszuppozíciók fogalmának kidolgozásával tették szemantikai, logikai és pragmatikai tekintetben elkülöníthetővé a mondat jelentéséhez tartozó következményeket. „A szemantikai (logikai) és pragmatikai előfeltevés-fogalom közötti döntő különbség az, hogy amíg az előbbinél az előfeltevés reláció két mondat (kijelentés) közötti kapcsolat, addig az utóbbi esetben – írja Kiefer Ferenc (1983: 44) – az előfeltevés a beszélőnek [saját] megnyilatkozásaihoz való viszonyairól van szó”. A megnyilatkozás során a beszélő, az író bizonyos dolgokat feltételez, ez pragmatikai viszony (vö. Péter Mihály 1986: 8–9). A valamely megnyilatkozáshoz kapcsolódó ismeretek halmaza pragmatikai ismereteknek nevezhető. A befogadó, az olvasó bizonyos pragmatikai szokásrendszer birtokában képes egy megnyilatkozásból következtetéseket levonni, e következtetéseket szokás pragmatikai implikátumoknak nevezni, 1. Kiefer i. m. 49–50. – Magának a megnyilatkozásnak mint beszédítettnek illokúciós értéke van, a *Minden ellenemre* van-nak az illokúciós jelentése állítás. Kis Pintér (1983: 154) „megfellebbezhetetlen ténymegállapítás”-nak tartja a verset kezdő, illetőleg az egyúttal versciklust is indító mondatot. A költő szövegében ezt az állítást ténymegállapítás gyanánt az igazságértéke szempontjából is tanulmányozhatjuk, ám csupán mint egy költemény lehetséges világához tartozó állítást, amely egyébként a való világban is lehet éppenséggel igaz vagy hamis. Ámbár ezekre a kérdésekre talán nem is érdemes kitérni, minthogy nem kívánok a logikai előfeltevésekkel foglalkozni, miként azzal sem, hogy a tárgyalandó versben mi a tárgyi igazság, s mi nem az (esetleg). Az efféle kérdéseknek meglehetősen teret szentel Elekfi László (1986: 239–79). Elekfi „az igazságértéknek mint logikai mondattani fogalomnak” (i. m. 238) boncolgatásával úgy foglalkozik, hogy lényegében a leíró nyelvtan különböző mondatfajtáira épít, s kevésbé a logikára. Ezzel kapcsolatosan érte bizonyos mértékig félre Roman Jakobsont, aki így ír: „Ahol a közlendővel szemben a poétikai funkcióé az elsőbbség, ott az előbbi kisebb-nagyobb mértékben elhomályosul, vagy ahogy azt Sir Philip Sidney *Defence of Poesie* [A költészet védelme] című művében megállapítja: »ami a költőt illeti, az sohasem állít semmit, következésképpen nem is hazudik soha.« Ennyiben [Jeremy] Bentham találó megfogalmazása szerint – »a költő fikciói nem vádolhatók az őszinteség hiányával« (Jakobson 1969a: 261). A poétikai funkció, amely a nyelvi kommunikáció egyik alaptényezője Jakobson fölfogásában, s így természetesen nem csupán a költői szövegműveket jellemzi, nos, e funkció néminemű túlsúlyának esetleges következménye az igazságértékre csupán úgy fogadható el, ha a költői művet egy lehetséges világban tartjuk érvényesnek, s magának a lehetséges világnak a tulajdonsága, hogy a benne zajló kommunikációs folyamat ilyen is lehet. – A *Minden ellenemre* van hiperbola jellegű állítás a költői

szövegmű lehetséges világában érvényes, a *Minden* szó ide megfelelő jelentését tulajdonképpen ennek alapján választottam ki az ÉrtSz. jelentései közül. Persze a *Minden* után következő szó (*ellenemre*) jelentésének megállapítását már az így kiválasztott jelentésű *Minden* lexéma is befolyásolja, illetőleg a *Minden* és az *ellenemre* a *van* jelentésének megállapítását irányította. Mindez még akkor is igaz pszicholingvisztikai szempontokat is figyelembe véve, ha tudjuk, hogy az *ellenemre van* szószerkezet szinte önálló jelentésű, ekként kezeli és értelmezi például a PSz.: „~ *van* 'nem tetszik neki'” (*ellenére* I. szragos hsz a.). E jelenségeknek a nyelvi közlés lineáris volta az oka, ahogy De Saussure már jelezte: „A jel időben való folytonossága, amely össze van kötve az időben történő változással, az általános szemiológia alapelve...” (Saussure 1968: 103). A nyelvi jel vagy jelkapcsolat egymásutániságát mindig figyelembe kell vennünk, szövegvizsgálatban különösen.

A *van* ige általában statikus szituációban szerepel „A statikus szituációk állapotokat, a dinamikus szituációk folyamatokat, cselekvéseket vagy eseményeket írnak le” – mondja Kiefer Ferenc (i. m. 150, vö. 163). E tekintetben aspektusbeli oppozícióban van a statikus és a dinamikus szituáció, maguk a szituációk egy bizonyos tényállás lehetséges kifejezései. Ennek alapján az aspektus Kiefer fölfogásában „a szituációk belső időstruktúrája” (i. m. 149), s a mondat tulajdonsága. A *Minden ellenemre van* mondat az aspektustartalma kapcsán bizonyos előfeltevést is eredményez, illetőleg indukál. Az az állapot nevezetesen, amelyről e mondat tájékoztat, egy bizonyos ideje áll fenn, jöllehet az ún. eseményidőre – a mondatban leírt állapot, helyzet bekövetkezésének időpontjára – nincs utalás. A referenciaidőre van, ez magának a megnyilatkozásnak *van* igéje szereplése kapcsán világos. A már korábban kiválasztott jelentés mellé ezért föltétlenül kívánczik az ÉrtSz.-ből a következő is mintegy ráértésszerűen: „III. <Időnek, időbeli jelenségnek v. folyamatnak a beszéd v. a szóban forgó esemény időpontjához való viszonyítására.> 2. <Esemény, cselekvés, állapot> korábban elkezdődött, s még nem fejeződött be, nem ért véget; tart.”

A költemény első szava, a *Minden* utaló értékű elem, s természetesen nem szöveg-szintaktikai szempontból forikus, hanem szemantikaiból. Erre a tulajdonságára a szónak a maga módján az ÉrtSz. is utal, hiszen a jelentésleírásban voltaképpen azt adja meg, hogy milyen vonatkozás, utalás érvényesül a *minden* használatakor, feltéve, hogy a jelentést fentebb jól választottam ki... A helyes kiválasztást valószínűsíti, hogy a szótár leír egy *mindennel elégedetlen* állandó szókapcsolatot, amely a *minden ellenére van* szerkesztménnyel rokon a *minden* szónak a szemantikai és pragmatikai fölhasználásában. A szótár

még bizonyos használatkörü eligazítást is ad, a szó használatát jobbra a költői nyelvben ismeri. — A *Minden* utalóértéke a versben attól is függ, hogy — a verscímtől most eltekintve — szövegkezdő szó. Ezért anaforikus szerepe magában a szövegműben szintaktikai vonatkozásban nemigen lehet, ám a szövegben megvalósuló lehetséges világban bizonyos exoforikus hatása van, vagyis kimutat, jobban mondva körülmutat, hogy mi az a 'minden'. (Az exofora mibenlétére l. William O. Hendricke 1976: 67.) A szöveg egyik jellemző tulajdonsága, hogy miként van megformálva a kezdete (és természetesen a befejezése), vö. J[urij] M. Lotman (1975: 57); Szabó Zoltán (1977: 174 kk.); Kanyó Zoltán (1979: 166–80). — A jel egyik alapvető tulajdonsága, hogy bizonyos mértékig önmagából kifelé utal, ki a világra vagy a lehetséges világra, vö. Antal László 1976: 5–14. Így tehát a Füst Milán-vers *Minden* szava sem csupán a(z általam) kiválasztott jelentésű, hanem „A létező v. elképzelhető v. lehetséges tárgyak, dolgok, események, cselekedetek mind, de nem egységként, hanem egyenként tekintve” jelentésű is, l. ÉrtSz. *minden* II. S még ezeken kívüli jelentések is némiképpen idevonhatók, így a szótárban még leírt II., 4. és 11., hiszen a *Minden ellenemre van egy Minden dolog ~ tárgy ~ esemény ~ stb. ellenemre van* előzményből vezethető le, a *dolog ~ tárgy ~ esemény ~ stb.* (=x) ráértéssel ugyanis a *minden* jelentésébe halmozódott. A formalizált nyelvek szintaxisában az imént zárójelben bevezetett jelölést alkalmazva (rendszer)mondatunk *Minden x (x ellenemre van)*, szimbólummal: $\wedge x (x \text{ ellenemre van})$, l. Ruzsa Imre (1988: I. 26–7). A formalizált nyelvek szintaxisára való utalás azt jelzi, hogy a költeményt indító szövegmondat meglehetősen szokásos nyelvi formájú megnyilatkozás, amelynek megvalósulása tulajdonképpen egybeesik az éppen grammatikailag lehetséges rendszermondatdal, amely egybeesése a szótárnak a *mindennel elégedetlen* köznyelvi adata nyomán is következtetnem már. Valamely szövegmondatnak rendszermondatra való visszavezetése nem követelmény, e mondatok struktúrája eltérhet, amint Ruth M. Kempsonra hivatkozva Károly Sándor is jelzi (1980–81: 55, 11 j.), vö. Péter Mihály i. m. 6. — A *Minden* szó a versben illetéknéppen egy, a szemantikai térben meglehetősen sokfelé utaló nyelvi elem, amely végül is a szövegmű kezdetén magának a szövegműnek a lehetséges világában a megnyilatkozó környezetét jelenti és jelzi, így deiktikus szerepű, a költői én vonatkoztatja önmagához a fizikai és társadalmi környezetét. A költői énré az *ellenemre* határozószó birtokos személyragja utal, s ezzel a versmagatartás mint a lehetséges világ szituációja kapja meg kommunikációs vonatkozását. Nem arról van szó, hogy a költő milyen körülmények között alkotta meg művét, hanem arról, hogy önmaga teremt maga körül szituációt, amint Török Gábor (1968: 179 és 142 j.) írja egyébként éppen Füst Milánnak a *Látomás és indulat* a művészetben című esztétikájára hivatkozva. A versmagatartásnak

több tényezőjét is elemzi Török, a vershelyzettől a látomásig, a képekig vizsgálva az „(ön-)kifejezés”-t mint olyat a versmagatartás nyelvi oldalán, melynek az ábrázoló, a felhívó és a kifejező funkcióit Karl Bühler nyomán tartja fontosnak 1968: 183 és 145 j.). A költői én az egyes számban, az első személyben szól, így a kommunikációs helyzet szokásos, vagyis a versben szólás magatartása kommunikatív szempontból szokványos. E nyelvi kommunikáció funkcióit tekintve valóban szólhatunk az információt feladónak és az információ címzettjének oldalán emotív és konatív jellegéről, I. Roman Jakobson (1969b: 223). A versmagatartás bármely említett funkciót mintegy kitüntetett szerepkörbe hozhatja a nyelvi megformálás révén. „Az első személyre irányuló líra szoros kapcsolatban van az emotív funkcióval. A második személy költészete a konatív funkcióval teltett...” – állapítja meg Jakobson az idézett helyen. S tegyük ehhez, hogy a két személynek a kommunikációs cél érdekében való szerepeltetése (vagyis a második személyhez szólás) szintén gyakori. József Attila lírájának második személyével az imént idézett könyvében Török Gábor foglalkozik például behatóan (195–202). Az első és a második, illetőleg a többi nyelvtani személy használata a költői mű lehetséges világának függésében vizsgálható. Tehát nem szükséges egy valóságos személyt keresnünk valamely megszólítás értelmezésekor. A Jakobson által leírt és két sarkpontra húzó líra jobbra elméleti lehetőség, mint a nála másutt is bipoláris leírási metódusok gyakran.

A költő nyelvhasználatában a *minden* névmás előfordulásai nem jeleznek olyanféle eltérést a közhasználattól, amely azt mutatná, hogy valaminő jelentésobbletet vagy szimbolikus értelmezést szán vele a költő közölni. Ilyenfélet vél megtalálni Ady lírájában Király István (1970: II, 354–5): „Ady egyik sajátos, talán Berzsenyitől kölcsönzött főnevesítésével szólva: igazi hazája nem az esetleges, hanem a Minden volt.. A lent világtól, a töredékesség szintjétől a fenti világot a Minden szintjét gyakorta különválasztotta..” Király továbbtárgyalja e kérdéskört, ám a *minden* szóra nem utal ez a vizsgálat, inkább maga a kutató építi ki fölfogását: „Rég elhunyt hősökkel is rokoni szálak kötötték egybe, Dózsa György unokája, Ond vezér unokája, Esze Tamás komája, Kuruc Ádám testvére volt ő. Benne dacolt tovább a «békétlen pogány», s ahogy a Csaba új népe című versében írta a költő: S minden halott, ki élt magyarnak, Javítóknak is valaha, | A mi seregünk légi szárnyán | A magyar isten lovaga” (i. m. 356–7). A *minden* szót Király nem emeli ki, s látni való már e szűk idézetből is meg a szerző későbbi fejtegetéséből is, hogy voltaképpen ő maga tölti föl a szót szimbolikus tartalommal. Több verset említ, ám ezekből csupán saját fölfogását érthetni meg, nem a *minden*-t szimbólumként. Némelyik említette versben nincs is meg a szó, másutt pedig például így: „És mégis és ezerszer | Minden futásnak futtán | Az Élet havas útján (Életem bolygó útján) | Ott kisért ez apró

szolga, | Ez a semmi: a Halál” (A menekülő élet, in: *Ady Endre Összes versei*, 1961: 460). – Azt, hogy Füst Milán költői nyelvében valóban nem mutatkozik stiláris többlet a *minden*-nel kapcsolatosan, jól mutatják az előfordulások, amelyek közül számos hasonló jelentésű, mint a Szellemek utcája-beli, amelyről az ÉrtSz. megemlíti, hogy gyakori a költői nyelvben. Ez a gyakoriság talán lehet bizonyosfajta lírának (esetleg az ún. gondolati lírának) a jellemzője. Ám erről adatok híján nemigen lehet nyilatkozni, vö. Psz. *minden* a. és Pótlások, hibaigazítások a. is.

A *minden* Füst Milán-i előfordulásai a következők az ÉrtSz. jelentésleírásait véve a csoportosításhoz.

„I. névm, ált, tőszn-i (mn-i) (Utána a fn mint jelzett szó ma rendsz. egysz-ban, régen tbsz-ben is. A vele alkotott jelzős szerkezet mint tárgy után az ige alanyi ragozása, ha a jelzett szó szragtalan, tárgyas ragozása, ha a jelzett szó szragos.)

1. (rendsz. a jelzett szó egyetlen jelzőjeként) < A fogalom körébe tartozó egyedek számának nem korlátozott voltát kiemelve: > kivétel nélkül valamennyi személy, állat, növény, tárgy, dolog; minden egyes”:

..idegen nékem ez a Föld s idegen *minden* népe! (Copperfield Dávidhoz! 31 – A lapszám a költő verseinek idézett kiadására vonatkozik.)

Fut a kiáltás, – *minden* kiáltás fut erre.. (Levél Kanadából, 35)

..a poklok *minden* kénkövét [kínáld].. (A fegyenc fia, 60)

Hisz én lappangok néked *minden* árnyban... (Uo.)

E város *minden* kölke régen ismeri.. (Madrigál, 66)

Minden nemes hajtást megtört [a vad vihar].. (Reménytelenül, 67)

Tán púpos vagyok én, hogy megvet *minden* asszony... (Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez! 100).

Ő üget az úton szaporán.

Minden köve egy év. (A kalandor, 129).

..mely városból kelt fel ez a köd megint, vonulni *minden* fény elé? (Gyertyafénynél, 146)

„2. (rends. jelzővel v. szraggal v. mm-tal, ill. a m. egész tartalmával meghatározott fn(-i értelmű) szó jelzőjeként. Valamely szempontból együvé tartozó személyek, dolgok közül egyet sem véve ki: valamennyi; minden egyes; mindegyik, mindenik.”

„|| a. Annak kifejezésére, hogy az utána következő megszorító értelmű szóval, főleg sorszn-vel, határozatlan egyedre utaló névmással jelöltek kivételével mind érten-dők > ~ egyéb..”

S hogy aztán *minden* egyebet elborított a sötét mozgalom. (Habok a köd alatt, 77).

„3. < Az egymás után következő egységek (időszak, időegység v. más mértékegység közül: > mindegyik”:

..még egyre porosabb lesz *minden*. (Tél, 17)

..a rosszal kell megküzdenie, *minden* kor mélyén a sötéttel... (A jelenés, 20)

..*Mindennek* te vagy a csodás világrahozója... (A holdhoz, 27)

Lobogva forrsz világ és *minden* reggel újra. (Kutyák, 82)

Én már csak arra vágyom,

Hogy *minden* évszázadban felvessem fejem.. (Végrendelet feleségemnek, 86)

S ó mért kell élnem így

S éreznem: az életem s *minden* napom hogy híg mocsár.. (Kívánság,

Nyugat [ezután: Ny.], 1909: I. 159)

„|| a ~ *időben*: mindig (1, lb-d, 3)”:

S miből a zsidónak oly bőven jutott *minden* időben: gúny és magány.. (Copperfield Dávidhoz! 31)

„|| b. (írod, gyak. *túlzó*) *idők*(nek) (egyik) legnagyobb költője (művésze stb.): a legnagyobb költő, művész stb.”:

Legfiatalabbja nemcsak e kornak, de *minden* időnek... ([Címtelen], Füst Milán, *Napló I-II*, Budapest, 1976 [ezután: N.]: I. 177)

„4. < Bizonyos egységet alkotó, egységként felfogott, főleg elvont dolog egységre, teljességre utalva: > a teljes, (az) egész; az összes”:

Sőt feledni vágyom *minden* múltamat.. (Szellemelek utcája, 14)

..Arcán kis ágyának s álmának *minden* melegével.. (Oh latin szerelem! 58)

..*minden* a régi marad. (Gyász, in *Változtatnod nem lehet*, Budapest, 1913 [Ezután: Vnl.], 61)

..néked köszönöm most *minden* üdvöm.. (Gúnydal Pergolára, 70)

A hold pedig most *minden* fényét világoskék-páncélú felhőlovasokra szórván.. (Oh nincs vigasz!... 138)

„|| a. <Több egynemű v. összetartozó személy egységbe foglalható tárgy, dolog v. több összetartozó személy összességére utalva: > (az) összes”:

..annyi volt az ember s *minden* cselekménye.. (Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból, 99)

Megint virul *minden* színed:

A százados dió.. (Sirató, 140)

Elmúlt a nap. És *minden* dicsősége.. (Messzi fény, 128)

..otthon hagyta élte *minden* kincsét... (Vers prózában, N. I, 243).

„|| d. <Némely elvont fn v. gyűjtőnév jelzőjeként, hasonló szerepben: > (az) egész ... (mindössze); (az) összes; egyetlen”:

S *minden* tudásban kerestem egyre új tudást.. (Önarckép, 25)

..*Minden* gondolatom, mint az ótvar.. (Motetta, 76)

..átok *minden* emlékem és nyomorúság. (Uo.)

Ó *minden* szédületek mélye: régen várt magány! (Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! 150)

S borulatod *minden* remélye. (Lelkek kórusa, 165)

..Tebeléd vetem immár *minden* bizodalمامat. (Halotti zsoltár, Vnl. 28. Az eredetiben is ki van emelve. B. L.)

„7. Bármely néven nevezendő, bármely (ismert) fajta; bármiféle”:

Az élet oly pimasz

S hiába *minden* ének... (Az egyik agg levele Zsuzsannához, 59)

Nékem kín a szépség a fáj *minden* szeretet... (Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! 149)

„II. névm, ált, tőszn-i (fn-i) .. (ha tárgyként áll a m-ban, az ige alanyi ragozást)

1. A létező v. elképzelhető tárgyak, dolgok, események, cselekedetek együttvéve; emberek összessége”:

Mindennek el kell múlni (Cantus firmus, 48)

..rád is néztem olykor csupa könny között..

Hol *minden* elmúlt: árny s a fény... (Végrendelet feleségemnek, 86)

Vagy *minden* veszendőbe mén? (Messzi fény, 128)

..elmennék e földön hagyva *mindent*: vidám erényt s lappangó szörnyű bünt..
(Szőlőhegyen, 161)

...űlvén

Ennen sírom dombján.

Hol *minden* sértetlen maradt.. (Alkonyati számadás, 166)

S hogy üdvözlöm itt barátomat, a két templomi órát, *mindennél*

Mélyebb zengésű.. (Elégia: Búcsú mesterségemtől! Ny. 1912. I, 41–2)

„2. A létező v. elképzelhető v. lehetséges tárgyak, dolgok, események, cselekedetek mind, de nem egységként, hanem egyenként tekintve”:

Tekintsd a borjat, amely még szopna s a hídra viszik

S *minden* egyebet... („Ha csontjaimat meg kellett adni”, 32)

..De *minden* egyéb is, mi ottan élt.. (Mózes számádása, 45)

Hát *mindennek* a levét én igyam meg? (Katonák éneke, 68)

E legutóbbi szövegmondat – benne a *megissza a levét vminek* (1. ÉrtSz. lé a.) állandósult szókapcsolat változatával (vö. O. Nagy Gábor, 1966: 426/287). – négyszer ismétlődik a vers egyes szakaszai között külön sorba írva, illetőleg az egyik sorral kezdődik a vers maga. Az efféle alakzatot mint egysoros refrénsort I. Szepes-Szerdahelyi 1981: 80 és passim.

..S a *mindennel* egyesülni kész, parázna temető... ([Címtelen.]), N. II. 177)

A következő jelentéscsoportot már főntebb idéztem, így most ennek megfelelőisei következnek, amelyek tehát a *Minden ellenemre van* szövegmondatbeli *minden*-nel egy helyre húznak.

Mifelénk azonban *minden* szomorú. (Levél Kanadából, 37)

Minden táncol s villódzva pörög... (A mélyen alvó, 43)

Igaztevő, mint én, ki *minden* ellen kikel.. (Az igaztevőhöz, 62) Vö. *kikel*: ÉrtSz.

4. (*átv*), ~ *vki, vmi* ellen)

...Semmise se' mozdúl, *minden* a régi marad. (Gyász. Vnl. 61)

Mert ott nem kell muzsika, ott *minden* muzsika... (A völgyben, 72)

..lappangnak az árnyak is, bár *minden* árnyban olvad el. (Uo.)

Ha kérdezel, én nem felelhetek.

S *minden* hiába van. (A völgyben, 73)

..melyben *minden* dolgok lelke szól. (Kutyák, 82)

..Hol *mindent* elborít az ősi köd... (Végrendelet feleségemnek, 86)

Álmodj velem! – Most *minden* elhagyott.. (Halotti zsolttár. Ny. 1913. I, 519)

Már pirkad nemsokára s *minden* pendülve éledni akar.. (A mélyen alvó, Ny. 1924: I. 6)

S Varuna király te..

s úgy mozgatsz *mindent* (Előhang. N. I, 99)

...ki *mindent* látsz mi égen és földön adódik.. (Uo.)

Leány – fiú, -

Minden oly boldogan forog.... (Látomás, N. I, 366)

Ki földi életéért

Ott hagyta néma édenét...

Minden lakol.... (Látomás, N. I, 365)

Mert ott az én hazám, hol *minden* csak szeret.. (A Mississippi, 40)

„4. Az ismert, említett, szóban forgó v. számba jövő összetartozó dolgok együtt”:

..a vad burjánzás

Mindent ellepett.. (A magyarokhoz, 63)

Mert *mindent* tudok én.. (Álom az ifjúságról, 74)

.. *minden* a régi marad. (Gyász. Vnl. 61.)

„5. A mm-ben meghatározott minden dolog. A tárgyas ragozással járó *mind* helyett”:

De épp zenitjén állt az éj is s *minden*, ami benne hánytörög,

Ilyenkor, tudjuk, elpihen... (Levél az ifjúságról, 96)

..űszökké vált *minden*, aminek sudárrá kelle szöknie... (A magyarokhoz, 63)

..itt hagy *mindent*, mi ölelni kész őt... (Útra kelni, messzi menni, 137)

Mert *mindennek*, ami él

A sorsa meg van írva.. (Oh nincs vigasz!... 138)

Minden szent, ami él.. (Egy öreg emberhez! Ny. 1921: I. 513)

..Nézd, nézd, hogy tántorog

Minden, ami él.... (Látomás, N. I, 365)

„11. Sokféle tárgy, dolog; mindenféle tárgy, dolog. *Mi* ~: milyen sokféle tárgy; *sok* ~: nagyon sokféle tárgy, dolog..”:

Igen, – szerettem egykor sok*mindent* [sic!]: hajósok énekét...
(Szellemek utcája, 13)

Mi *mindent* szerettem, már nem tudom. (Uo.)

..ki *mindent* hallasz süketen... (Egy lány szemeiről, Ny. 1921: I. 514)

..Sok *mindent* műveltem sírva és kacagva... (Halotti zsoltár, Vnl. 59)

„13. (rendszeres birtokszaggal) (gyak. *túlzó*) Mindaz, ami vkinek a birtokában van”:

A régi lázról álmodom. Vegyétek ezt: ez *mindenem*. (Álom az ifjúságról, 75)

Játékon nyerte *mindenét*... (Habok a köd alatt, 78)

A *minden* használatának áttekintéséből látható, hogy ugyan mindössze kétszer van a felhasznált szótári jelentéscsoportoknál a túlzás szemantikai alakzata megemlítve, mégis elmondható, hogy a költő a dolgokra, jelenségekre mindig bizonyos általánosítással, bizonyos fokú túlzással utal, ha a *minden*-t említi. Az életnek így mindig valamiféle végletes ábrázolása mutatkozik, s vagy a *minden* alkalmazásában, vagy a részletekbe menő taglalási rajzokban látható ez. A *Minden ellenemre van* kijelentést közvetve ez hitelesíti a költő lehetséges világában.

Az *ellenére* személyragos határozószónak nincsen korkordánsa a költői nyelvben. Az *ellene* határozószónak van előfordulása; a megfelelő jelentés: „1. A szaggal megjelölt v. az előzményekből ismert személy, közösség, tárgy v. dolog ellen”:

Megöltem vetélytársamat,
Így jár, ki *ellenem* kiáll.. (Katonák éneke, 69)

Bizony nem volt tanyánk... s holott kopogtunk, szinte felindúlt a küszöb *ellenünk*...
(Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból, 98)

A *minden* általánosításával és túlzásával szemben áll a költő nyelvhasználatában az *ellenére van* szerkezet és jelentés – mondhatni – egyedisége, amely a gyakori túlzó kifejezést mintegy ellensúlyozta. Így a teljes szövegmondat – a verskezdő helyzettel is támogatva – kellő hitelt kap.

IRODALOM

- Antal László 1976: Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11, 5–14.
- Csúri Károly 1987: *Lehetséges világok*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dienes Dóra 1978: *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése* = *Nyelvtudományi Értekezések* 98. sz., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dijk Teun A., van 1982: Kontextus és megismerés, *Tanulmányok/Studije* 15, 63–81.
- Fónagy Iván 1977: Íráskép, in: *Világirodalmi lexikon* 5, 123–43.
- Hendricke, William O. 1976: *Grammars of Styles and Styles of Grammar*, Amsterdam-New York-Oxford, North-Holland.
- Jakobson, Roman 1969a: A grammatika poétikája és a poétika grammatikája, in Uő: *Hang-Jel-Vers*, Budapest, Gondolat, 258–277.
- Jakobson, Roman 1969b: Nyelvészet és poétika, in Uő: *Hang-Jel-Vers*, Budapest, Gondolat, 211–257.
- Kanyó Zoltán 1979: Megjegyzések az irodalmi elbeszélés szövegkezdetének kérdéséhez, in: J. J. Barabás szerk.: *Szemiotika és művészet*, Budapest, Akadémiai, 166–180.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Károly Sándor 1980–1981: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 49–63.
- Kiefer Ferenc 1983: *Az előfeltevések elmélete*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális tagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kis Pintér Imre 1983: *A semmi hőse – Füst Milán költői világképe*, Budapest, Magvető.
- Király István 1970: *Ady Endre I-II*, Budapest, Magvető.
- M. Korchmáros Valéria 1975–1976: A mutatónévmás tartalmi feltöltődésének forrásai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20, 331–460.
- Lotman, Jurij. M. 1975: *Szöveg-Modell-Típus*, Budapest, Gondolat.
- Martinkó András 1966: A stílus és az irodalmi nyelv néhány kérdése a köznyelvi értelmező szótárban, in: Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 149–59.
- Németh T. Enikő 1991: *A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra történő tagolása*, Szeged, kézirat.
- O. Nagy Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- Péter Mihály 1986: A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége, *Magyar Nyelv* 82, 1–10.
- Rieser, Hannes 1982: A nyelvészeti szemantika új megközelítése, in: *Tanulmányok/ Studije* 15, 91–106.
- Ruzsa Imre 1988–1989: *Logikai szintaxis és szemantika I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Saussure, de Ferdinand, 1968: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Gondolat.
- Szabó Zoltán 1977: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*, Kolozsvár-Napoca, Dacia.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981: *Verstan*, Budapest, Gondolat.
- Szerdahelyi István 1979: Költészet; poézis, in Király István főszerk.: *Világirodalmi lexikon* 6, Budapest, Akadémiai, 422–4.
- Török Gábor 1968: *A líra: logika*, Budapest, Magvető–Tiszatáj.
- Wacha Imre 1991: A megnyilatkozás határ megállapításának gondjaihoz, in: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest.
- Zolnai Béla 1926: *A látható nyelv*, Budapest, MTA.

DER TEXTUELLE HINTERGRUND EINER UTTERANCE

LÁSZLÓ BÜKY

Die vorliegende Arbeit stellt einen Auszug aus einer Textanalyse dar, durchgeführt mit der lexematischen Methode. In der stilistischen Analyse wird der Beschreibung des Gedichtes als Textprodukt die Semantik der Konkordanz der Wörter eines Gedichtes innerhalb des Gesamtwerks des Dichters zugrunde gelegt. Das Gedicht stammt von Füst Milán, der Titel: A szellemek utcája /Straße der Geister/.

Der erste Satz des Gedichtes lautet: „Minden ellenemre van.” /Alles ist gegen meinen Willen./ Dies ist eine hyperbolische Aussage, die ihre Gültigkeit in der möglichen Welt des dichterischen Textes hat. Diese Annahme wird von der Verwendung des Ausdrucks minden /alles/ und ellenére (van) /gegen is. Willen sen/ in sämtlichen Werken des Dichters bestätigt; vor allem die Verwendung des Wortes minden /alles/ bewirkt eine gewisse extreme Darstellung des Lebens, der Welt. Das Adverb ellenére /gegen js. Willen/, hier mit einer Personalendung markiert, hat keinen Konkordanten, wodurch die Wirkung des Anfangssatzes im behandelten Gedicht noch wesentlich verstärkt wird.

A FONETIKAI FORMA SZEMANTIKAI SZEREPE

Hunyadi László

Kossuth Lajos Tudományegyetem
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
4010 Debrecen, Pf. 24.
e-mail: hunyadi@llab2.arts.klte.hu

0. Bevezetés

Amint korábbi kutatások megállapították, az É. Kiss által a magyar mondatra javasolt invariáns szintaktikai szerkezet (vö. É. Kiss 1978) alkalmas a hatóköri viszonyok megállapítására. Egy javasolt általánosítás szerint (Hunyadi 1981 és 1982) a szavak felszíni sorrendje jelentős szerepet játszik a hatókörök kifejezésében. Ennek megfelelően, egy, a Q pozícióban álló kvantor hatóköre nagyobb, mint a fókuszált elemé az alábbi F-pozícióban (vö. (1)):

(1) [Q Mindenki [F ezt a filmet [S akarta megnézni]]]

azaz

(1a) $\forall x, x$ meg akarta nézni ezt a filmet $\rightarrow x =$ 'személy'

A többszörös kitöltést megengedő Q-pozíció esetében a leginkább balra álló kvantornak van a legnagyobb hatóköre; vö. (2):

(2) [Q Mindenki mindent [F meg [S evett]]]

azaz

(2a) $\forall x \forall y. x$ megette y -t $\rightarrow x =$ 'személy', $y =$ 'dolog'

Hasonlóképpen, a tagadás esetében, ahol a tagadószó mind megelőzheti, mind követheti a fókuszált elemet, azok relatív sorrendje dönti el a hatókör kérdését, vö. (3) és (4):

(3) [F Nem Péter [S ment el a moziba]]

(4) [F Péter nem [S ment el a moziba]]

Ugyancsak kimutattuk, hogy a hatókör tekintetében azon elemek, amelyek a Q- és az F pozíciókat töltik ki, prioritással rendelkeznek a mondat neutrális részében álló elemekkel szemben, még akkor is, ha ezen utóbbiak lexikalizált operátorok. Ennek megfelelően, egy lexikalizált operátor, mint a minden kis hatókörű a fókuszált *Péter*-rel szemben (5)-ben, még akkor is, ha a *Péter*-nek nincs semmilyen lexikalizált logikai státusa:

(5) [F Péter [S olvasott el mindent]]

azaz

(5a) $\forall x y. \forall x \text{ elolvasta } y \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

É. Kiss szerint (i. m.) a magyar mondatok szintaktikai rendje közvetlenül összefügg a hangsúllyal: a Q- és az F-pozíciókban álló elemek mondathangsúlyt viselnek. Ugyanakkor, amint ezt korábban megfigyeltük (Hunyadi, i. m.), a hatókör jelölése nem csupán a felszíni szórenden alapul, hanem közvetlenül összefügg a hangsúllyal is. Így, a nem lexikalizált operátorok csak akkor rendelkezhetnek nagy hatókörrel (és viselkedhetnek operátorként), ha hangsúlyt viselnek (ez az eset áll fenn, például, (5)-ben a hangsúlyos *Péter* vonatkozásában. Ami a lexikalizált operátorokat illeti, azok kétféleképpen lehetnek: egyesek lehetnek mind hangsúlyosak, mind hangsúly nélküliek (mint a *mind*- univerzális kvantor), míg mások (pl. az egzisztenciális *vala*-) nem viselhetnek főhangsúlyt. Azt a tényt, hogy bizonyos logikai státust a hangsúly határoz meg, egy, a magyarban kivételes jelenséggel is alátámasztottuk: a *valamennyi* kvantor univerzális értelmezést kap, ha főhangsúlyt visel, és egzisztenciálisat, ha azt nem visel; vö. (6) és (7):

(6) 'Valamennyi könyvet elolvastam

(7) Valamennyi könyvet 'elolvastam

A fenti adatok általánosítása szerint abban az esetben, ha egy operátor, amelyek lehet mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan, a nagy hatókört a főhangsúly fejezi ki, függetlenül a felszíni szórendtől.

Ily módon, a magyar hatókörjelölés (8)-ban és (9)-ben látható sajátosabb eseteiben, a kvantornak kis hatóköre van, mert nincs (bár lehetne) rajta főhangsúly; vö.

(8) Mindent 'nem láttam

azaz

(8a) $\sim (x \text{ láttam mindent}) \rightarrow x = \text{'dolog'}$

(9) 'Nem láttam mindent

azaz

(9a) $\sim (x. \text{láttam mindent}) \rightarrow x = \text{'dolog'}$

Hasonlóképpen, a fókusz operátornak nagyobb a hatóköre, mint az univerzális kvantornak olyan példákban, mint (10) és (11):

(10) Mindent 'Péter evett meg

'Péter evett meg mindent (a többiek kevesebbet ehtettek) '

azaz

(10a) $\forall x \forall y. x \text{ megettet } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

(11) 'Péter evett meg mindent

azaz

(11a) $\forall x \forall y. x \text{ megette } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

(NB. A *minden* disztributív jelentése, azaz az, hogy az adott halmazba tartozó összes személynek megvolt a saját adagja, a *minden* kis hatóköréből vezethető le.)

Másrészt, (12) és (13) szinonimitása ugyanara a magyarázatra támaszkodhat: mindkét mondatban a *minden* univerzális kvantor hatóköre nagyobb, mint a fókuszé (függetlenül egymáshoz viszonyított relatív sorrendjüktől), mert a kvantor főhangsúlyal rendelkezik; vö.

(12) 'Mindent Péter evett meg

(12a) $\forall y \forall x. x \text{ megette } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

(13) 'Péter evett meg 'mindent

(13a) $\forall y \forall x. x \text{ megette } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

Nyilvánvalóan a felszíni szórendre támaszkodó hatóköri jelölés elve természetesnek és magától értetődőnek tűnt azon lehetőségek tükrében, amelyeket a magyar mondat szerkezet képes nyújtani. A balról jobbra haladó felszíni szórendiségnek a főhangsúlyhoz fűződő viszonyát az a tény is támogatja, hogy ebben az invariáns szerkezetben a főhangsúlyt viselő Q- és F-pozíciók ugyancsak a mondat bal oldalán helyezkednek el.

Azon két problematikus esetre, amikor a felszíni sorrend önmagában nem dönti el a hatókört (a (12) és (13) eseteiben), É. Kiss (1987) a következő szintaktikai magyarázatot adja:

Általánosságban, minden operátor k-vezérli és megelőzi hatókörét. (12)-ben a kvantor ki van mozdítva argumentumpozíciójából Baloldali Diszlokációba és a fókusz, valamint a kvantor nyoma határozza meg relatív hatókörüket. Ezzel szemben (13)-ban a kvantor hátravetésének stilisztikai (és opcionális) alkalmazását látjuk, ami a hangsúlyjelölés lépésében működik.

1. A hangsúly eloszlása a mondat elemein

A hangsúly hatókörjelölő szerepére vonatkozó korábbi általánosításaink (Hunyadi 1981, 1982) a nem neutrális magyar mondattípusokra vonatkoztak. Hasonlóképpen, É. Kissnek (1987) a hatókör kezelésére vonatkozó szintaktikai szabályai is egy ilyen mondatszerkezetet tételeztek fel. Tudvalevő ugyanakkor, hogy egy nem neutrális mondat alapján véve egy fő hangsúllyal rendelkezik, és különösen a kötelezően főhangsúlyos, ige utáni nagy hatókörű kvantorok esete megkívánhatja a hangsúly szintaktikai és szemantikai szerepének az újragondolását. Közelebbről, ha a két főhangsúlyos mondatokat a nem neutrális mondatok egy változatának tekintjük, akkor láthatjuk, hogy legalábbis a hangsúlynak a mondat elemein való eloszlását tekintve a nem neutrális és a neutrális mondatok közötti különbség már kevésbé magától értetődő.

Valójában legalább háromféle magyar mondattípust különböztethetünk meg: a) vannak mondatok, melyek egy fő hangsúllyal rendelkeznek, a Q- vagy az F- pozícióban (ezek a nem neutrális mondat „klasszikus” esetei), b) egyes mondatok több azonos főhangsúllyal rendelkeznek, az egyik a Q- vagy az F-pozícióban, a másik az igtől jobbra (beleértve az ún. ellenfókuszos mondatokat; vö. Varga 1981), és c) újabb mondatok azonos hangsúllyal rendelkeznek a mondat kettőnél több elemén. Ezen utóbbi típusba mind neutrális, mind nem neutrális mondatok egyaránt tartoznak. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a hangsúlynak nem lehet az az elsődleges szerepe, hogy ezeket a fő szintaktikai megkülönböztetéseket megtegye. Bár az S-struktúra és a hangsúlyjelölés bizonyos fokig összefüggnek (vö. a fókuszált elem szintaktikailag megjósolható hangsúlyát), mégis világosan meg kell különböztetnünk azokat a hangsúly általános funkciójának meghatározásával.

Úgy tűnik, hogy a hangsúlynak valamely elemen való megléte új információt visz a kontextusba, mint a **comment** része (ami nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a **comment** minden egyes összetevőjének hangsúlyozva kell lennie). Amikor egy új kontextust nyitunk, gyakran egy sor új információt kell bevezetnünk, és ezek a mondatok gyakran több, azonos hangsúlyú szót is tartalmaznak. Ha egyikőjük sem foglalja el az F-pozíciót, akkor ezek a mondatok neutrális mondatok. Olyan eset is fennállhat, hogy az

egyik új információ az F-pozíció kitöltésével van kifejezve. Ebben az esetben a fókusz 'kimerítő felsorolás' funkciója is kifejeződik (vö. Szabolcsi 1981). Az ilyen minden nem neutrálissá válik. Ebből következik, hogy a nem neutrális mondat kritériuma az, hogy legyen kitöltött F-pozíciója; miközben a hangsúly a mondat S-struktúráján kívüli tulajdonságaival függ össze.

Amint fentebb láttuk, a főhangsúly és a logikai hatókör szorosan összefüggnek egymással. Vajon ez az összefüggés csak a „klasszikus”, egy főhangsúlyú mondatokra vonatkozik, vagy bármiféle mondatra bármennyi hangsúllyal? A jelen dolgozat azt a nézetet kívánja alátámasztani, miszerint a hangsúly jelölésében világos összefüggés van az S-struktúra, a Fonetikai Forma és a Logikai Forma között.

A fő kérdés a fonetikai hangsúly és a szintaktikai szerkezet közötti összefüggésé. Pontosabban: egy hangsúlyminta megjósolható-e az S-struktúrából? Tudva, hogy a hangsúlynak közvetlen hatása van a hatókörre, a kérdés megválaszolása lényegesnek tűnik.

Selkirk (1984) megfigyelése szerint egy mondat két vagy több szóból álló szekvenciája egy olyan intonációs frázist képezhet, amelyen a mondat intonációs kontúrája alapszik. Vogel és Nespor (1987) a prozódiai fonológiáról írt könyvükben bevezetik a fonológiai frázis és az intonációs frázis fogalmát, hogy magyarázatot nyújtsanak a prozódiai struktúra és az LF közötti bizonyos összefüggésekre.

Vogel és Kenesei e munka szemléletére támaszkodnak a magyar mondatok elemzésében (1987, 1990). Megfigyeléseik szerint jól meghatározható kapcsolat van a hangsúlyredukció és egyrészt az *l*-palatalizáció, másrészt az intonációs szerkezet között. Szerintük a prozódiai összetevők (a későbbiekben fonológiai frázisok) intonációs frázisokban (IP-kbe) csoportosíthatók. Az *l*-palatalizáció érvényessége területe az a legközvetlenebb IP, amelyik a palatalizáció számára potenciális elemeket tartalmazza. Megfigyeléseik szerint ugyancsak kapcsolat lelhető fel az ezen fonológiai szabályok érvényességi területe, valamint a logikai hatókör érvényességi területe között. Azaz, a hatókört jelölő kvantor és más operátorok jelenléte jobbra terjedő hatókört jelöl, és az összetevőkön ható fonológiai szabályok is jobbra érvényesek, sohasem balra.

Vogel és Kenesei szerint az intonációs frázisokat az S-struktúra szintjén lehet azonosítani. Eszerint, bizonyos elemek [+SC] jelölést kapnak (a nagy hatókörű kvantorok), míg mások [+OS]-t (ami 'operátor státus'-t jelöl). A fonológiai frázisok balról jobbra rendeződnek ugyancsak logikai funkcióval rendelkező ([+SC] vagy [+OS]) elemmel vagy a mondat végével nem találkoznak. Véleményük szerint a nagy hatókör mind a kvantorok, mind a fókusz, az is-, a csak-, 'Wh-' és tagadó kifejezések esetében jobbra terjed, bármilyen elemen, még IP-határokon keresztül is.

Hipotézisükből következik, hogy ha két mondat ugyanazon IP-kből áll, de azok különböző sorrendben vannak, logikai reprezentációjuk is különbözni fog. (14)-ben és (15)-ben megismételjük Vogel és Kenesei (1990: 360, (37a) és (38)) példáját:

- (14) [IP "minden 'nyúl][IP "Júliát szereti a 'legjobban]
 'Minden nyúlra igaz, hogy Júlia az, akit a legjobban szeret'
- (15) [IP "Júliát szereti] [IP "minden 'nyúl a 'legjobban]
 'Júlia az, akit minden nyúl a legjobban szeret'

A fenti (14) és (15) mellett az adott szekvencia azonban másképp is kiejthető: a második főhangsúly elhagyásával (16)-ot és (17)-et kapjuk:

- (16) "Minden nyúl Júliát szereti a legjobban
 (17) "Júliát szereti minden nyúl a legjobban

A Vogel – Kenesei megközelítést követve, (16)-nak és (17)-nek (14)-gyel és (15)-tel azonos LF-interpretációt kellene kapnia. Ezzel szemben, ahogyan azt (13)-ban látjuk, egy az igétől jobbra kihelyezett, hangsúlyos univerzális kvantor ugyanolyan hatókörű, mint ha a Q-pozícióban (tehát az igétől balra) lenne. Azaz (15) LF-representációja inkább (16)-énak felel meg. Korábbi hangsúlyszabályunk (Hunyadi 1981, 1982), továbbá É. Kiss (1987) kvantorháttravetési szabálya szerint (14) és (15) logikai interpretációja egyaránt (18):

- (18) 'Minden nyúlra igaz, hogy Júlia az, akit a legjobban szeret'

Ami a kis hatókörű kvantorokat illeti, nem világos, hogyan tudjuk a Vogel – Kenesei megközelítésben reprezentálni a fókuszról balra elhelyezkedő kis hatókörű univerzális kvantort tartalmazó (19) és (20) közötti LF-különbséget:

- (19) "Mindent János olvasott el
 $\forall y \forall x. x \text{ read } y \rightarrow x = \text{'János'}, y = \text{'dolog'}$
 'Mindent János olvasott el (semmit nem olvasott el más)'
- (20) Mindent "János olvasott el
 $\forall x \forall y. x \text{ read } y \rightarrow x = \text{'János'}, y = \text{'dolog'}$
 'János volt az, aki mindent elolvasott (a többiek ugyancsak elolvashattak valamit, de nem mindent)' (pl. iskolai házi feladattal kapcsolatban)

Az a tény, hogy egy és ugyanazon kvantor egy és ugyanazon pozícióban lehet mind hangsúlyos ((19)-ben), mind hangsúlytalan ((20)-ban), és hogy ez a fonetikai különbség

egyben hatóköri különbséggel is jár, hogy sem a hatókört, sem az intonációs frázisok közötti határt nem lehet egyértelműen megjósolni magából a frázisstruktúrából.

Míg fontosnak tűnik elkerülni a túlgenerálást, továbbra is megválaszolásra vár, hogy milyen szerepet játszik a hangsúly (14) és (16), valamint (19) és (24) vonatkozásában. A következő részben e kérdésre kívánunk választ adni.

2. Az ige mögötti hangsúlyos elemek szintaktikai státusáról

É. Kiss idézett műve szerint a (13) "*Péter evett meg "mindent* mondatban a *mindent* kvantort kiemeljük a Q-pozícióból, míg az itt maradó nyoma megőrzi a kvantor széles hatókörét a *Péter* fókusszal szemben. Ezek szerint a *mindent* szemantikailag úgy viselkedik, mintha Q-ban állna, azzal a különbséggel, hogy eredeti pozíciójából hátra van vetve az ige mögé.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon csak az univerzális kvantor sajátja-e az, hogy opcionálisan hangsúlyt kap az igétől jobbra, vagy vannak-e egyéb elemek is ugyanilyen tulajdonsággal.

A (21)–(23) mondatok azt mutatják, hogy lehetségesek nem kvantifikált NP-k is az ige mögötti hangsúlyos helyzetben:

(21) (Mi történt? Felrobbant a szemközi ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

(22) (Mi történt? Felrobbant a szemközi ház? – Nem, csak)

A "hűtőgépről esett le a "fazék.

(23) (Mi történt? Felrobbant a szemközi ház? – Nem, csak)

"Leesett a "hűtőgépről a "fazék.

Az, hogy (21)=(22), azt sugallja, hogy a *fazék* szintaktikai fókusz (21)-ben ugyanazon szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkezik, mint az ige mögötti *fazék* (22)-ben; továbbá (22) szintaktikai fókusza, a *hűtőgépről* ugyanazokkal a szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkezik, mint az ige mögötti a *hűtőgépről* (21)-ben. Azaz mindkét mondat tartalmaz egy szintaktikai fókuszt és egy ige mögötti, fókusz tulajdonságokkal rendelkező hangsúlyos elemet. Abból, hogy az F-pozíció csak egyszer lehet kitöltve, az következik, hogy az ige mögötti, szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkező (hangsúlyos) elem nem lehet a szintaktikai F-pozícióból való kimozdítás eredménye. Minden tulajdonságát helyben kell megkapnia.

Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy (21)-gyel és (22)-vel a (23) "*Leesett a hűtőgépről a fazék*, azaz egy fókusz nélküli mondat ekvivalens. Ez az ekvivalencia azt jelzi, hogy (21) és (22) inkább egy mondatfókusz és nem (szintaktikai pozíciótól függő) összetevőfókusz példái lehetnek.

(24)-ben egy újabb példáját látjuk az ige mögötti hangsúlynak:

- (24) (Azért jöttem le később köszönteni a vendégeket, mert először)
Az "órát húztam" fel.

(24)-ben a *fel* igeikötő semmiképpen nem tekinthető úgy, mint amit kimozdítottunk az ige előtti F-pozícióból és ami így megőrizné hangsúlyát, mert F-ben már van egy másik NP (*az órát*), így ezt a pozíciót nem foglalhatta el. Ez az igeikötőn levő második főhangsúly ugyancsak mondatfókuszt jelölhet, azaz (24) = 'Amit tettem, az nem volt más, mint felhúztam az órát'.

(25) és (26) ugyancsak azt mutatja, hogy az ige mögötti hangsúlyos elem nem lehet mozgatás eredménye:

- (25) (Miért volt Péter olyan szomorú? – Mert)
"János táncolt "Péter barátnőjével.
- (26) (Miért volt Péter olyan szomorú? – Mert)
"János táncolt "Péter "barátnőjével.

Az nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Péter barátnőjével* birtokos NP egyik eleme sem lehet egy a fókuszpozícióból való hátramoogatás eredménye, a birtokos NP egésze inkább az ige mögött van generálva.

A fenti elemzést követve, egységesen kezelhetjük a (21)–(26) mondatokat, ha feltesszük, hogy az ige mögött hangsúly nem azáltal jön létre, hogy az adott hangsúlyos elemet egy ige mögötti pozícióban mozgatjuk. Így ezek a hangsúlyos NP-k nem foglalnak el egy speciális ige mögötti pozíciót.

Ennek megfelelően nem tekinthetjük az S-struktúra sajátjának, hogy olyan logikai szerepet jelöljön az ige mögötti elemeknek, mint a Q és az F operátorpozíciókkal. Így, mivel ezeknek az ige mögötti hangsúlyos elemeknek van bizonyos logikai funkciójuk, fel kell tennünk, hogy az S-struktúra nem képes arra, hogy a mondat összes elemére egyértelműen meghatározza azok logikai funkcióit. Bizonyos alapvető funkciók kifejeződnek a Q- és az F-pozíciók kitöltésével, míg mások opcionálisak és a Logikai Formában fejeződnek ki. Ezek szerint az LF az, ami megadja a mondat S-struktúrájának az összes lehetséges funkcionális struktúráját, úgy, hogy az S-struktúra által az

operátorpozíciókban egyértelműen jelölt hatóköröket az LF csak megerősíti, míg az S-struktúra által nem jelölt egyéb esetekben azt az LF-szabályokkal létrehozza.

Nézzük meg most közelebbről, milyen funkcióit jelöli meg a Logikai Forma az S-struktúrának. Mint tudjuk, a Q- és az F-pozíciókban álló elemek relatív lineáris sorrendje egyben ezen elemek relatív hatókörét jelöli és ezt a sorrendet a legnagyobb hatókörű elem főhangsúlya is kíséri. A hangsúly ugyanakkor általánosabbnak tűnik, nem mindig hatókört jelöl; vö. (27):

(27) (Ne aggódj,)

"Feladtam a levelet.

(27)-ben nehéz lenne bármilyen széles hatókörű operátort azonosítani a nyomatékos *feladtam*-ban. Ugyanakkor (28), ami csak egy további hangsúly meglétében különbözik formálisan (27)-től, mégis különböző interpretációt kap (más helyzetben használható):

(28) (Hol voltál? –)

"Feladtam a "levelet.

A fenti példák azt sugallják, hogy a hangsúlynak a hatókörjelölésnél általánosabb szerepe van, általános és elsődleges funkcióját egyfajta prominencia kifejezésében látjuk. E prominenciált a kommunikáció oldaláról érthetünk meg: általában a hangsúlyos elem jelölésének újdonságát vagy fontosságát fejezi ki. Így, (27) "*Feladtam a levelet*, ahol csak a "*feladtam*-on van hangsúly, a feladás prominenciáját fejezi ki, különösen annak megtörténtét, míg (28) kettős hangsúlya ("*Feladtam a "levelet*) egyszerre fejezi ki egyrészt a feladás (megtörténés), másrészt a levélnek a prominenciáját. (27) ezzel a szimmetrikus prominenciajelöléssel gyakorlatilag az egész kijelentés prominenciáját fejezi ki, egy teljesen új információt ad arra a bevezető kérdésre, hogy *Hol voltál?*

Most vizsgáljuk meg (29) és (30) különbségét:

(29) "Mindig korán kelek.

(30) "Mindig "korán kelek.

Miközben mindkét mondat alapjában ugyanazon értelmű (legalábbis a logikai hatókörök tekintetében), különböznek a kommunikatív prominencia jelölésében: míg (29)-ben csak a *mindig* prominens, (30)-ban a *korán* egy újabb prominenciával rendelkezik.

Amint láttuk korábban, a legszélesebb hatókört mindig főhangsúly kíséri. Mivel a hangsúly legáltalánosabb funkciója a prominencia kifejezése, most hozzátehetjük, hogy a széles hatókör egyben mindig prominens is.

Ennek megfelelően, egy ige mögötti hangsúly általános funkciója az, hogy prominenciát fejezzen ki. Ugyanakkor, a prominencia kifejezése mellett, bizonyos egyéb feltételek teljesülésével a hangsúly széles hatókört is kifejez.

Különféle nyelvi elemek rendelkeznek a hatókör kifejezésének a lehetőségével. Bizonyos kötött morfémák kifejezhetik a modális vagy időoperátorok hatókörét, és számos olyan szabad morféma (lexéma) van, amelyek szintaktikai pozíciótól függetlenül műveleteket jelölnek. Ezen operátorok hatóköre a **propozíció** szintjén jelenik meg.

Összetevőkre érvényes hatókört NP-kre vonatkoztatva, a grammatika eszközeivel fejezhetünk ki, elsődlegesen a kvantorok és a negatív elemek, továbbá az is és a csak segítségével, gyakorlatilag kvantálható kifejezésekre. Bár a (27) "*Feladtam a levelet*" mondatban a hangsúlyos *feladtam* kifejez prominenciát, de mivel nem NP-re vonatkozik, nem fejez ki relatív, összetevő-hatókört (az F-pozícióban levő *fel*-t lehetséges mint a perfektivitás operátorát tekinteni, de e hatókör akkor sem relatív, hanem az egész propozícióra terjed ki). Ezzel szemben, a (28) "*Feladtam a "levelet*" mondatban az ige mögötti hangsúlyos *levelet* kvantálható és így kifejezhet relatív hatókört.

Az ige mögötti hangsúlyos elem kategóriája meghatározza, hogy az milyen operátortípust képvisel: ha kvantor, akkor kvantorhatókört, ha egyéb NP, akkor fókuszhatókört fejez ki. Az a tény, hogy ezen utóbbi mondatok mondatfókuszot fejeznek ki, az alábbiakkal támasztható alá. A

(28) "Feladtam a "levelet

mondat tulajdonképpen két propozíció konjukcióját képviseli:

(28a) "Feladtam valamit

és

(28b) A "levelet adtam fel.

Így (28) logikai interpretációja a következő:

(28c) $\exists x$. feladtam x -et, $x = \text{'dolog'}$ & $\forall x$. feladtam x -t, $x = \text{'levél'}$

Így nincs ellentmondás a szintaktikai összetevőfókusz-jelölés és a mondatszintű fókuszértelmezés között: ez utóbbit a két propozíció konjukciója eredményezi, melynek e kettős fókuszjelölés a formális eszköze.

Hasonló módon értelmezhetjük a kétfókuszos mondatokat, így a korábbi (21)-et:

(21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

(21) a következő két propozíció konjunkciójából áll elő:

(21a) A "fazék esett le valamiről.

és

(21b) A "hűtőgépről esett le a fazék.

azaz

(21c) $\forall x \exists y. x$ leesett y -ről, $x = \text{'fazék'}$, $y = \text{'dolog'}$ & $\forall y. a$ fazék leesett y -ről,
 $y = \text{'hűtőgép'}$

Ugyanezt a gondolatmenetet követve magyarázatot találunk arra is, miért van nagyobb hatóköre a hátravetett hangsúlyos univerzális kvantornak, mint a szintaktikai fókuszsnak.

(13) "Péter evett meg "mindent

az alábbi két propozíció konjunkcióját képviseli:

(13a) "Péter evett meg valamit.

és

(13b) "Mindent Péter evett meg.

azaz

(13c) $\forall x \exists y. x$ megette y -t, $x = \text{'Péter'}$, $y = \text{'dolog'}$ & $\forall y. Péter$
megette y -t, $y = \text{'dolog'}$

3. A mondat hatóköri viszonyainak a meghatározása

Egy mondat hatóköri viszonyainak a meghatározása két fázisban meg végbe:

a. Interpretáció az S-struktúrában

b. Interpretáció az LF-ben

Az S-struktúra egyértelműen megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján.

Az igétől jobbra is lehetséges operációk kifejezése azonban, mint láttuk, nem lehet mozgatas eredménye. A további operátorfunkciók kijelölésére a prominenciajegyek alapján kerül sor az S-struktúrában.

Bizonyos összetevők prominenciajegyeket kapnak: a legszélső baloldali operátor kötelező prominenciát (+P), minden további operátorpozícióban levő összetevő és az ige mögötti NP-k pedig lehetséges prominenciát (+p). A +p jegy azt jelenti, hogy az adott elemnek a prominenciája (fonetikailag: főhangsúlya) nem kötelező, de lehetséges, és megvalósulásának csak egy +P jegyű elem megléte a feltétele. (Így egyetlen S-struktúrának akár a +p jegyek permutációjának megfelelő számú tényleges (+p) prominencia-reprezentációja is lehetséges.

Az S-struktúra operátorpozíciói által meghatározott hatóköri tulajdonságokkal rendelkező operátorok egyszerű megfeleltetéssel kitöltik a megfelelő LF-pozíciókat, míg az egyes prominencia-reprezentációk szerint az ige mögötti +p jegyű elemek egy ennek mellérendelt újabb logikai struktúrában LF-mozgatással kvantorpozícióba (a kvalifikált NP-k) vagy fókuszpozícióba (a nem kvalifikált NP-k) kerülnek.

Az így létrejött LF-reprezentációban a hatóköri viszonyok tükrözik az S-struktúra operátorpozícióinak a sorrendjét, azzal a megszorítással, hogy az LF-reprezentációban megengedett egynél több fókusz is (szerkezetenként egy-egy), melyek között, mivel lényegében konjunkció eredményeként állnak elő, hatóköri alá-, fölérendeltség nem állapítható meg.

Ha egy adott esetben a +p jegyű elemek között hatóköri megkülönböztetés nincs is, prominenciájuk különbözik: a balra álló +p jegyű elem prominenciája (kommunikatív újszerűsége, fontossága) nagyobb, mint a tőle jobbra állóé. Ezért, bár a korábbi (21) és (22) két-két fókusz között nincs hatóköri különbség, vö.

(21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

(22) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "hűtőgépről esett le a "fazék.

intuíciónknak is megfelelően van prominenciakülönbség: (21)-ben a *fazék*, (22)-ben a *hűtőgépről* bír kommunikatív szempontból többletprominenciával.

Végül PF-ben, a fonetikai reprezentáció során minden +P vagy +p jeggyel rendelkező elem főhangsúlyt kap.

Összefoglalva: a logikai viszonyok kifejezésében az S-struktúra, az LF és a'PF a következő módon vesz részt:

(31) a: Az S-struktúra megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján;

b. Az S-struktúra kijelöli a további operátorfunkciókat a prominenciajegyek kiosztása alapján;

c. Az operátorpozíciókat elfoglaló és a prominens jegyű elemek a pozíciójuknak, illetve a kategóriájuknak megfelelő LF-pozícióba kerülnek és hatókörük ott interpretálódik;

d. Minden, +P vagy +p jeggyel rendelkező elem PF-ben főhangsúlyt kap.

4. A hangsúly logikai szerepe az analízis során (a hallgató stratégiája): A Fonetikai Frázis

Míg a mondatgenerálás során (ami a szokásos szempontja a nyelvi forma generatív megközelítésének) a kiindulópontjuk az adott mondat S-struktúra-szintű reprezentációja, amit az LF és a PF szintjén interpretálunk, az analízis folyamatában a hallgató először az adott mondat akusztikai (fonetikai) reprezentációjával találkozik. Csak akkor tud visszakövetkeztetni a mondat (S-) struktúrájára, ha a Fonetikai Forma képes arra, hogy a szükséges szerkezeti információkat továbbítsa. Ez az a pont, ahol a hangsúly (együtt az intonációval) elengedhetetlen szerepet játszik. Az analízis szempontjából a Fonetikai Formát az S-struktúrára és az LF-re mutató interfésznek tekinthetjük.

A hallgató a mondat fonetikai reprezentációjából először az ún. Fonetikai Frázisokat azonosítja. A Fonetikai Frázis (PhP) egy adott főhangsúly körül szerveződik és az ugyanazon intonációs minta által átfogott összes elemet tartalmazza. Ez az intonációs minta lehet ereszkedő vagy emelkedő-ereszkedő úgy, hogy hangsúlyos központja általában az ereszkedő szakasz elejére esik. Így, az ereszkedő szerkezetű (32)–(33)-an a minimális PhP tartalmaz egy hangsúlyközpontot – (32)-ben F-et és (33)-ban Q-t – és a mondat többi része ebbe a PhP-be tartozik.

(32) [F[S]]

(33) [Q[F[S]]]

Hasonlóképpen, egy emelkedő-ereszkedő intonációjú mondatban,

(34) [Baloldali Kihelyezés [F[S]]]

vagy

(35) [Baloldali Kihelyezés [Q[F[S]]]]

van egy minimális PhP, melynek a hangsúlyközpontja (34)-ben F és (35)-ben Q és a mondat további része (a Baloldali Kihelyezés és az ige mögötti rész egyaránt) ugyanannak a PhP-nek a része. Egy PhP hangsúlyközpontját a PhP fejének fogjuk nevezni és elsődleges funkciója az, hogy képviselje az egész PhP-t az LF-interpretációban.

Egy mondat fonetika frázisstruktúrája az LF-interpretáció bemenetétül szolgál. Ha a PhP fejének operátor státusza van, akkor az adott PhP részt fog venni a hatókörök meghatározásában. Az analízis szempontjából az LF szerepe az, hogy meghatározza a mondat összes fonetikai frázisának a relatív hatókörét. Ehhez figyelembe fogjuk venni az LF alábbi tulajdonságát.

LF-ben az operátoroknak egy alapértelmezésű sorrendjük van: a legmagasabb rendű operátor a legnagyobb, a legalacsonyabb rendű operátor pedig a legkisebb hatókört képviseli. A magyar nyelvben ez az alapértelmezés alapjaiban megfelel az S-struktúra operátorai felszíni sorrendjének:

(36) $N \text{ MOD } Qx \text{ Fz. } p(x, y)$

ahol N a tagadó operátor, MOD egy tetszőleges modális operátor (amit akár kötött, akár szabad morféma kifejezhet), Q egy tetszőleges kvantor (akár univerzális, akár egzisztenciális), F a fókuszoperátor (akár kvantálható, akár nem).

A PhP LF-megfeleltetése a következőképpen történik:

- (37) a. Az adott mondat minden PhP-jét fonetikailag azonosítjuk;
 b. Minden PhP fejét azonosítjuk;
 c. Az adott fej kategóriájának megfelelően (ami a lehetséges operátorstátuszt határozza meg) meghatározzuk az adott PhP fejének a relatív hatókörét. Két vagy több, azonos kategóriájú fejet tartalmazó PhP-nek azonos relatív hatóköre van.

Ennek megfelelően, (38) és (39) logikailag egyértelműen ekvivalens:

(38) "Mindent János evett meg.

(39) "János evett meg "mindent.

(38)-ban csak egy PhP van és feje a *mindent*, így ennek az univerzális kvantornak kell a legnagyobb hatókörrel rendelkeznie. (39)-ben ugyanakkor két PhP is van, "*János evett meg és "mindent*". A két fej a *János* és a *mindent*, amelyeknek a kategóriája határozza meg relatív hatókörüket: bár *János* megelőzi a *mindent-et*, mégis csak az alacsonyabb rendű fókuszoperátort jelölheti, mivel főnév kategóriájú, ugyanakkor a *mindent* mint kvantor, függetlenül attól, hogy a *János*-fejű PhP után áll, magasabb rendű operátor.

Az olyan mondatok, amelyek két vagy több, azonos kategóriájú fejjel rendelkező PhP-ből állnak, többértelműek lesznek a hatókör szempontjából:

(40) "Mindenki elolvasott" valamit.

(41) A "fazék esett le a "hűtőgépről.

A jelen megközelítésben választ tudunk adni arra a kérdésre is, vajon miért van az, hogy ha egy elem Baloldali Kihelyezésben van, akkor az adott mondatnak legalább egy elemet kell tartalmaznia Q-ban vagy F-ben:

(42) * Valaki eljött.

(43) Valaki "eljött.

(42) azért nem grammatikus, mert nincs olyan, amivel egy PhP-t alkothatna és így azt az LF sem tudja interpretálni.

A generálás és analízis, e két ellentétes folyamat megértése segíthet bennünket abban, hogy meghatározzuk a hangsúly fő funkcióját. A mondatgenerálás során a hangsúly a PF-reprezentációja az S-struktúrában és az LF-ben releváns hatókörnek valamint a kommunikatív prominenciának. A mondatanalízisben ugyanakkor a hangsúly az adott PhP fejét jelöli, ami egyben az LF-interpretáció bemenete. Ez a két ellentétes funkció ugyanabból a komplex jelenségből származik és a grammatika elemzésének két alapvető szintjét jelöli, a szintézist és az analízist.

5. Összefoglalás

A jelen dolgozatban a logikai hatókör kifejezésének módjait vizsgáltuk neutrális és nem neutrális mondatokban. Megfigyeltük, hogy mivel az S-struktúra operátorpozíciói már a szintaxis ezen szintjén kifejezik a relatív hatóköröket, ezen hatóköröket a Logikai Forma egyértelműen, egyszerű megfeleltetéssel interpretál. Ugyanakkor az S-struktúra csak egyik szintje a hatókörök kifejezésének. Az olyan esetekben, amikor a hatókört külön szintaktikai pozíció nem fejezi ki (gyakorlatilag az operátorpozíciókon kívül eső összes

elem esetében), a hatókör az LF-ben van interpretálva, a prominanciajegyekre támaszkodva. A Fonetikai Forma a prominanciajegyek alapján osztja ki a hangsúlyokat.

A grammatikát két aspektus együtteseként vizsgáltuk: a generálás és az analízis alapján. A generálás szempontjából az S-struktúra csak részben képes kijelölni az elemek hatókörét, a hatókörök a maguk teljességében az LF-ben interpretálódnak. Az analízis szempontjából a hallgató az ellenkező irányból közelít: a Fonetikai Forma a Fonetikai Frázisokkal megteremti a mondat szemantikai-logikai vázát és a Logikai Form a Fonetikai Frázisok egymáshoz viszonyítása alapján határozza meg a hatóköröket.

IRODALOM

- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967: *A magyar beszéd dallama*, Budapest.
- Hunyadi László 1981a: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*, Debrecen, kandidátusi disszertáció.
- Hunyadi László 1981b: Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian, *Acta Linguistica Acad. Sc. Hung.* 31, 107–136.
- É. Kiss Katalin 1978. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje, *Nyelvtudományi Közlemények* 80, 261–286.
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sélikirk, Elizabeth O. 1984: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Szabolcsi Anna 1981: The semantics of topic-focus articulation, in J. Groenendijf et al. szerk.: *Formal methods in the study of language*, Amsterdam, Mathematisch Centrum.
- Varga László 1981: A magyar intonáció – funkcionális szempontból, *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 315–339.
- Vogel, Irene – Kenesei István 1987: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian, *Phonology Yearbook* 4, 243–263.
- Vogel, Irene – Kenesei István 1990: Syntax and semantics in phonology, in Sharon Inkelas – Draga Zec szerk.: *The phonology-syntax connection*, Chicago. The University of Chicago Press, 339–363.
- Vogel, Irene – Kenesei István 1992: *Focus and phonological structure*, kézirat.

THE SEMANTIC ROLE OF THE PHONETIC FORM

LÁSZLÓ HUNYADI

In this paper we analyzed the ways logical scope is expressed in neutral and nonneutral sentences. It was observed that since the operator positions in S-structure assign wide scope to the elements in these positions, the scope of these elements is interpreted in LF unambiguously. At the same time, S-structure is just one level of expressing scope. Other cases of scope which are not assigned a distinct syntactic position (practically any element outside the operator positions) are resolved in LF. Scope interpreted in LF (either independently from or depending on S-structure) is assigned heavy stress in Phonetic Form.

For all cases, heavy stress has the function to express a certain kind of prominence and wide scope is just a subset of its functions.

Grammar has been viewed as a complex of two aspects: those of generation and analysis. From the point of view of generation S-structure is only capable of partially assigning scope to its elements and scope is finally interpreted in LF. From the point of view of analysis, on the other hand, the hearer has a reverse starting point: the Phonetic Form with its Phonetic Phrases gives the semantic/logical framework of the sentence and on the basis of the relation of the PhPs of the sentence its logical scope relations are unambiguously interpreted in LF.

AZ ALAKTANI KUTATÁSOK ÚJABB LEHETŐSÉGEI

KIEFER FERENC

1. Bevezető

Az alaktan a nyelvtudomány leghagyományosabb kutatási területei közé tartozik. Mi újat lehet tehát mondani róla?

Az alaktan mint a nyelvéírás 'komponense' a nyelvtanírás kezdetei óta szerepel a nyelvtanokban. Az alaktani fejezetek fő célja a ragozás, szóképzés és szóösszetétel általános jellemzése és osztályozása volt. A mai alaktani kutatások ezzel szemben egyrészt kapcsolatokat keresnek a nyelvéírás egyéb komponenseihez, elsősorban a fonológiához és a szintaxisához, másrészt az alaktan belső ügyeit is a korábbi leíráshoz képest szigorúbb módszertani elvek szerint próbálják rendezni. A más komponensekkel való kapcsolatrendszer vizsgálata feltételezi az ezektől való elhatárolás kérdésének tisztázását is. Más szóval, ahhoz, hogy az alaktan és a fonológia kapcsolatrendszerét adekvát módon le tudjuk írni, tudnunk kell, hogy hol húzódik kettejük között a határ. Ugyanez vonatkozik az alaktan és a szintaxis kapcsolatrendszerének vizsgálatára is. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolatrendszerek vizsgálatánál végső soron azt a kérdést is tisztázni kell, hogy hol is helyezkedik el a morfológia: különálló komponensről van-e szó, vagy pedig része a morfológia a fonológiának, a szintaxisnak vagy a lexikonnak. Az is elképzelhető, hogy a morfológia mindenütt jelen van: a lexikonban, a szintaxisban, és a fonológiában egyaránt. A szigorúbb módszertani elvek alkalmazása elsősorban azt jelenti, hogy egy-egy kérdés eldöntésénél strukturális kritériumokat keresünk, de jelentheti azt is, hogy egy-egy megoldást általános nyelvészeti tétellel támasztunk alá. Az alábbiakban két-két példán fogom bemutatni a morfológia és a fonológia illetőleg a morfológia és a szintaxis kapcsolatrendszerének néhány szempontját. Ugyancsak két példa szolgál majd a tövek, ragok, jelek és képzők kapcsolódásának szabályszerűségének bemutatására.

2. A morfológia és a fonológia kapcsolatrendszere

2.1. Az ideális fonológiai folyamatok nem veszik figyelembe a morfológiai szerkezetet: a megadott fonológiai környezetben automatikusan működnek. Ilyen automatikus fonológiai szabály a zöngéesség szerinti hasonulás:

adta → (atta), *zabkása* → (zapkása), *vedd ki* → (vett ki).

A fonológiai szabályok többsége azonban nem ilyen. A szabályok működéséhez ugyanis a fonológiai információn túl morfológiai információra is szükség van. Az ilyen szabályokat morfofonológiai (vagy: morfonológiai) szabályoknak nevezzük.

A magánhangzó-illeszkedés például morfológiai szabály, mivel hatásköre az egyszërű szóra és annak toldalékaira terjed ki:

könyv-ek-ből, lányok-nak, kert-ek-en, de könyvborító, lánygyermek, kertbarát.

A felszólító módjel hasonulása is morfológiai jelenség:

néz-j → (nézz), *mász-j* (mászs). Vö. *kézjegy* → * (kézzegy)

nászfáték → * (nászfáték).

A morfológiai szabályokat ezt a legegyszerűbb fajtáját még a fonológiához sorolhatjuk, annál is inkább, mivel a fonológiai szó fogalma pontosan ilyen szabályok segítségével határozható meg.

2.2. A morfológiai szabályok második típusa már nem elégszik meg a szóhatárra vonatkozó (morfológiai) információval: szüksége van a szótól típusára vonatkozó vagy egyéb idioszinkratikus információra is. Ide tartoznak például a töváltakozást leíró szabályok. A *fa – fát, epe – epét* esetében a szótári információ között szerepelnie kell a szóvégi magánhangzó nyúlásra vonatkozó utalásnak. Az ily módon megjelölt magánhangzó minden toldalék előtt megnyúlik. A magánhangzó rövidülésnél kissé más a helyzet: *kéz – kezet, kéznek, kezek, kézen*. Más szóval, a rövidülésre utaló információ kívül a szótárban azt is meg kell adni, hogy a rövidülés milyen toldalék esetében lép fel.

A töváltakozásra vonatkozó szabályokat allomorfiaszabályoknak is szokták nevezni. Az allomorfiaszabályok általában kisszámú szótárilag jelölt egységre vonatkoznak, tárgyalásuk a morfológia feladata.

Az allomorfiaszabályok azonban nemcsak a töváltakozásokra vonatkoznak. Az ún. kötőhangok, amikor valóban kötőhangok, vagyis amikor ejtéskönnyítő szerepük van, fonológiailag könnyen magyarázhatók. A *kert-ek* és *part-ok* esetében a többesjel előtti *e*, ill. *o* magánhangzó magánhangzó-betoldásként értelmezhető, a többesjel a szó végén a magyarban megengedhetetlen mássalhangzótorlódást eredményezhet: *kert-k*, *part-k*, amit fel kell oldani.

Az ún. nyitótöveknél azonban más a helyzet: *ház – házat*. Itt a *ház* is lehetséges lenne, vö. a helyes *gázt, gőzt* alakokkal! Ezenkívül a toldalék előtt nem a várt *o* magánhangzót, hanem az *a* magánhangzót találjuk. A nyitótövek esetében tehát a leírásnak lexikai információra kell támaszkodnia. Ennek az információnak két dolgot kell tartal-

maznia: egyrészt meg kell adnia, hogy milyen toldalékok előtt kell magánhangzót betoldani, másrészt utalnia kell a betoldandó magánhangzó minőségére is.

A magyar nyelv morfológiája viszonylag egyszerű, ami valószínűleg a nyelv agglutinatív jellegével függ össze, hiszen a flektáló nyelvekre általában a gazdag morfológia a jellemző.

3. A morfológia és a szintaxis kapcsolatrendszere

A szintaxis és a morfológiai közti kapcsolat kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt szó lehet a szintaktikai szempontok érvényesüléséről a szó szerkezetben, másrészt vizsgálható a kérdés abból a szempontból is, hogy morfológiai szerkezetekkel mit kezd a szintaxis. Nézzünk mindkét esetre egy-egy példát!

3.1. Az összetételek vizsgálatánál az utóbbi években fontos szerephez jutottak az ún. deverbális fejű összetételek. Az ilyen (kéttagú) összetételekben az utótag igéből képzett főnév. Általánosan elfogadott feltételezés szerint a deverbális főnevek teljes mértékben (vagy részben) örökölhetik az alapige argumentumszerkezetét. Az argumentumszerkezet nemcsak a vonzatok számát jelenti, hanem azok tematikus szerepeit is magában foglalja. Íme néhány példa:

(a)	úszik	(x)		Pista úszik.
			Ágens	
	úszás	(x)		Pista úszása.
			Ágens	
(b)	épít	(x, y)		Pista építi a házat.
			Ágens Téma	
	építés	(x, y)		a ház építése
				(Pista által)
			Ágens Téma	

(c)	ellát	(x,	y,	z)	a pékségek ellátják
					a várost kenyérrel
		Ágens	Recipiens	Instrumentalis	
	ellátás	(x,	y,	z)	a város kenyérrel
					történő ellátása
		Ágens	Recipiens	Instrumentalis	(a pékségek által)

Fontos kérdés annak eldöntése, hogy kétagú deverbális fejű összetételekben az előtag hogyan viszonylik az utótaghoz, illetőleg hogy az előtag kielégítheti-e a deverbális fej valamelyik argumentumát, és ha igen, melyiket.

A deverbális fejű összetételekben az alábbi szabályszerűségeket figyelhetjük meg:

(1) az előtag lehet alany: *gyermeknevetés, kutyaugatás, lombhullás, harangzúgás*. Ez az alany azonban vagy nem Ágens szerepű (mint a *lombhullás*-ban), vagy nem rendelkezik az Ágens tipikus tulajdonságaival (nem cselekszik szándékosan, a tevékenység nem célirányos, a cselekvés nem hoz létre új állapotot („nem kauzatív”), a cselekvés nem jár mozgással). Alany funkciójú előtaggal csak tárgyatlan igéből képzett fej esetében találkozhatunk.

(2) Az előtag lehet tárgy: *kormányátalakítás, csapatösszevonás, fakitermelés*. A tárgy általában Patiens szerepű. Tárgyas igéből képzett fej esetében az előtag csak tárgy lehet, az alany előtagként nem léphet fel. Ennek a magyarázata, hogy tárgyas igéknél az alany általában tipikus Ágens szerepű és az ilyen alany, mint ahogy azt már az előző pontban láttuk, nem szerepelhet összetételben.

Első pillantásra a *levélírást, újságolvasást, favágást* is tárgy funkciójú előtaggal rendelkező deverbális fejű összetételnek tűnhet. Ezeknek az „összetételeknek” a szerkezete azonban nem (a), hanem (b).

(a) [[levél]_N [[ír]_V ás]_N]_N

(b) [[[[levél]_N [ír]_V]_V ás]_N]

Más szóval, a *levélírást*, a *levelet ír* komplex predikátum nominalizációjának az eredménye; így tehát elsődlegesen szóképzésről és nem szóösszetételről van szó. A komplex predikátum persze az összetételekhez hasonló módon jön létre. Van azonban egy fontos különbség a kétféle képzés között: míg az összetételeknél, mint láttuk, az előtag és az

utótag (a fej) közötti szintaktikai viszony az ige és vonzatai közötti eredeti szintaktikai viszonyt tükrözi, a komplex prédikátum képzésénél megszűnik ez a viszony, a *levelet ír* prédikátumnál a *levél* mintegy 'inkorporálódik' az *ír* igébe, annak 'belső' tárgyává válik. Következésképpen a *levélírás*-ban sincs már meg az ige és annak tárgya közötti viszony, az előtagról ezért nem mondható, hogy az kielégíti a fej tárgyi argumentumát.

(3) Háromargumentumú ige esetében az előtag lehet instrumentális: *húsellátás*, *hőlégkezelés*. Ebben az esetben előtagként sem az Ágens, sem pedig Recipiens, illetve Patiens szerepű argumentum nem léphet fel.

A szintaktikai viszonyok a deverbális fejű összetételekben könnyen tetten érhetők, a szerepük egyéb összetételekben azonban már nem annyira nyilvánvaló.

3.2. A komplex prédikátumok képzésén mutathatjuk be a morfológia és szintaxis közti kapcsolat fent említett második szempontját.

A névelőtlen tárgy + ige szerkezet sok rokonságot mutat az összetételekkel: (a) az összetételeknél az előtag kapja a szóhangsúlyt, a komplex prédikátumoknál a névelőtlen tárgy. Például '*emberrabló*, '*újságot olvas*; (b) szemantikailag az előtag nem referenciális elem: nem egy adott egyedet (vagy: egyedek összességét) azonosít a világban, hanem generikus jelentésű. Például az *embervadászat* előtagja nem utal azonosítható módon valamelyik emberre vagy embercsoportra. Hasonlóképpen az *újságot ír* névelőtlen tárgya sem lát el referenciális funkciót, mivel generikus értelmű. (c) Úgyanúgy, mint az összetételeknél, a komplex prédikátumok esetében is gyakori a lexikalizáció: *gyökeret ereszt*, *hidat ver*, *köszönetet mond*.

Az igeekötőkhöz hasonlóan a névelőtlen tárgy is megváltoztatja az alapige argumentumszerkezetét. Például *Péter nyitja az ajtót* – *Péter ajtót nyit barátjának*; *Éva nézi a könyvet* – *Éva könyvet néz édesanyjának*.

Mindezek a tulajdonságok arra utalnak, hogy a komplex prédikátumok képzésének a helye a lexikon, szintaktikailag képzésük nem oldható meg. Mivel a névelőtlen tárgy tárgyragot kap, a képzésnek morfológiai következményei is vannak.

A lexikailag képzett komplex prédikátumok szintaktikai szempontból azonban nem számítanak szónak. Ezért szintaktikai műveletek elválaszthatják egymástól a névelőtlen tárgyat és az igét:

Péter Évának ír levelet.

Péter nem ír levelet.

Péter levelet szeretne írni.

Ezért a lexikai képzésnek gondoskodnia kell arról, hogy a szintaxis szabadon változtathasson a szerkezeten, ami megoldható például úgy, hogy a szerkezetnek kétféle jellemzést adunk: a lexikai jellemzésben szószintű kategóriát rendelünk hozzá, a szintaktikaiban szintagma ('frázis') szintűt.

4. A morfológia belső ügyei

A morfológia hagyományos területei is új megvilágításba kerülnek, ha korszerű módszerekkel közelítünk hozzájuk. Erre is két példát szeretnénk bemutatni.

4.1. A magyar esetrendszer nem kevés fejtörést okozott nyelvészeinknek. Megfelelő kritérium hiányában nem meglepő, hogy az esetragok számát nem lehetett egyértelműen meghatározni. Vegyük röviden sorra a legfontosabb szóba jöhető kritériumot!

(a) Az esetrag olyan toldalék (kötött morf), amely után más toldalék (kötött morf) nem állhat.

Az (a) következtében esetragnak minősül például a *-ban/-ben* és a *-ra/-re*, vö. *könyv-ek-ben*, *szék-ek-re*, mivel a *-ban/-ben* és a *-ra/-re* után nem következhet más toldalék. Az (a) kritérium azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Vagyis ha *x* esetrag, akkor utána nem következhet más toldalék, de ha *x* után nem következhet más toldalék, ebből még nem következik *x* esetrag volta. Így például a határozói *-on/-en* vagy *-ul/-ül* képző után sem állhat további toldalék: *nagyon*, *szépen*, *jól*, *rosszul*, még sincs szó esetragról. Hátránya az (a) kritériumnak továbbá az is, hogy éppen azokban az esetekben nem ad elégséges feltételt, amelyeknél a toldalék esetrag volta az eldöntendő kérdés: *órákor*, *példaképpen*.

(b) Az esetrag meghatározható disztribúciós eszközökkel: csak az a morf lehet esetrag, amely szabadon kombinálható a legkülönbözőbb típusú főnevekkel (konkrét- elvont, tulajdonnév, többes számú főnév, birtokos személyraggal ellátott főnév).

Ezzel a kritériummal is baj van. Tapasztalati tény ugyanis, hogy minél gazdagabb egy esetrendszer, annál gyakrabban lesz hiányos a paradigma. A kombinálhatóság lehetetlensége tehát semmit sem bizonyít. Egy toldalék gyakran szemantikai okok miatt nem jelenhet meg a főnév után. A *-ként* például nehezen kombinálható elvont főnévvel (? *szépségként*), egyáltalán nem szerepelhet tulajdonnév után (**Budapestként*) és ritka többes számú főnév esetében (*autókként*). Ennek ellenére esetragnak szokták tekinteni. Ha viszont a disztribúciós kritérium alapján a *-ként* esetrag, akkor az *-ul/-ül* is az, a két toldalék disztribúciós viselkedése lényegében azonos.

(c) Az esetrag nem változtatja meg a főnévi szófaji hovatartozását.

Ez a kritérium is csak szükséges, de nem elégséges, márpedig a működőképes kritériumnak szükséges és elégséges feltételt kell tartalmaznia. Azt, hogy (c) nem fogalmaz meg elégséges feltételt, könnyű belátni: azok a képzők, amelyekkel főnévből főnevet képzünk, szintén nem változtatják meg a főnév szófaját: *emberség, tulajdonos*.

(d) Valamely toldalék (kötött morf) akkor esetrag, ha esetviszonyt képes kifejezni.

A (d) kritérium feltételezi az esetviszony fogalmát, ebben az esetben tehát egy tisztázatlan fogalmat, az esetrag fogalmát, egy másik, még kevésbé tisztázott fogalommal szeretnénk megmagyarázni. A (d) kritérium ilyen körülmények között azonban nem működhet.

(e) Valamely toldalék akkor esetrag, ha a vele ellátott főnév lekötheti egy ige valamely vonzatát (argumentumhelyét).

Az (e) kritérium szerint egy toldalék esetrag volta az igétől (pontosabban: egy esetadótól, egy régenstől) függ. Az (e) kritérium szükséges és elégséges feltételt fogalmaz meg: ha egy toldalékolt főnév fellép vonzatként, akkor a szóban forgó toldalék esetrag, ha egy toldalék esetrag, akkor a toldalékkal ellátott főnévnek szerepelnie kell valamely esetadó vonzataként.

Az (e) kritérium alapján a *-kor* nem esetrag, mert nincs olyan esetadó, amely egy ezzel a toldalékkal ellátott főnevet kívánna. Ugyanakkor az *-ul/-ül* esetrag, mert a vele toldalékolt főnév előfordult vonzatként: *tanítóul fogad, vezérül választ*.

Az (e) kritériumhoz azonban még valamit hozzá kell tennünk, mert jelenlegi alakjában nem zárja ki a határozó képzőt. Vannak ugyanis határozói vonzatot kívánó igéink is: *jól bánik vkivel/vmivel, szépen lakik*. A határozói vonzatokra az jellemző, hogy alakjuk nincs egyértelműen meghatározva: *ügyesen/ügyetlenül bánik, ólban/ utcán/ a híd alatt lakik*. Főnévi vonzat esetében a vonzat alakját is egyértelműen meghatározza az esetadó. Az (e) kritérium pontosabban megfogalmazva tehát így fest:

(f) Valamely toldalék akkor (és csakis akkor) esetrag, ha a vele toldalékolt főnév lekötheti egy esetadó valamely, alakja szempontjából is meghatározott vonzatát.

4.2. Az *j-s* a *j* nélküli birtokos személyrag kérdése az utolsó itt tárgyalandó problémánk. Két kérdésre keresünk választ: (1) Bizonyítható-e a *j-s* alakok terjedése?, (2) Ha igen, akkor mivel magyarázható terjedésük?

Előljáróban csak annyit, hogy a kérdés nyilvánvalóan csak olyan esetekben merül fel, ahol elvileg mindkét toldaléktípus megjelenhet.

Az első kérdést megkísérelhetnénk statisztikai módszerekkel megválaszolni; egyáltalán nem világos azonban, hogy hogyan kell ehhez a megfelelő korpuszokat ki-

választani. Egyszerűbb és megbízhatóbb az alábbi eljárás. Egy alak terjedését négyféle teszttel vizsgálhatjuk.

(1) Megnézzük, hogy mi a változás iránya.

Tudjuk, hogy a *kert-e*-ből *kert-je* és a *vad-a*-ból *vad-ja* lett, az ellenkező irányú változásra azonban nincs példa. Tehát nincs

ablak-ja → *ablak-a*, *szék-je* → *szék-e*

típusú változás.

(2) A gyermeknyelv a terjedőben lévő, termékenyebb alakokat preferálja. A második teszt gyermeknyelvi adatokra támaszkodik.

A gyermeknyelvben nem ritkák a *játék-ja*, *cukor-ja* alakok, tehát a *j-s* alakok ott is fellépnek, ahol a norma szerint nincs *j-s* alak. A gyermeknyelvben nem ritka a 'túlgenerálás' sem:

feje-je, *lábaja*.

(3) Az idegen eredetű szavak többnyire *j-s* alakokkal jelennek meg:

Jelcin-je, *Clinton-ja*

szoftver-je, *drink-je*

(4) Mindig tanulságos az értelmetlen (nonszensz) szavak vizsgálata. Ezek majdnem kivétel nélkül a *j-s* alakokat kedvelik:

gunyv-ja, *himszor-ja*

teréb-je, *zsigúr-je*.

A négy teszt alapján nemcsak az állapítható meg, hogy a *j-s* alakok terjedőben vannak, hanem az is, hogy a *j* nélküli alakoknál termékenyebbek. De vajon mi ennek a termékenységnek a magyarázata?

Kísérletileg igazolható, hogy a szó szerkezet transzparens volta percepciót könnyítő tényező. Azaz minél transzparensabb egy szó szerkezet, annál könnyebben percipiálható. Mármost a szó szerkezeti (morfolaktikai) transzparencia legmagasabb foka az, amikor minden morfhatar egybeesik egy szótárhattárral. Ilyen esetben a toldalékolás nem befolyásolja a *tő* szótagszerkezetét. A transzparencia eggyel alacsonyabb foka, amikor a morfhatar nem esik egybe a szótághattárral és ezért a toldalékolás a *tő* 'újrászótágotolását' (reszillabifikációját) teszi szükségessé. A morfolaktikai transzparencia legalacsonyabb foka a szuppletivizmus.

A nyelvi változás, ha más tényező nem zavarja, a magasabb fokú morfológiai transzparencia irányába mutat.

Nézzük most meg, hogy mit is jelent ez a mi problémák szempontjából. A morfológiai + jellel, a szótaghatárs \$ jellel jelöljük.

(a)	asztal + ja	b)	asztal + a
	asz\$ta\$ja		asz\$ta\$la

Látható, hogy (a)-ban a (b)-nél magasabb a morfológiai transzparencia; mivel (a)-ban a *-ja/-je* előtti morfológiai egyidejűleg mindig szótaghatár is, ezzel szemben (b)-ben ez a morfológiai nem esik egybe szótaghatárral. A morfológiai transzparencia magasabb foka tehát megmagyarázza a *j-s* alakok terjedését.

IRODALOM

- Kiefer Ferenc 1987: A magyar főnév esetei, *Magyar Nyelv* 83, 481–486.
- Kiefer Ferenc 1990: *-a/-e* vagy *-ja/-je*? *Nyelvtudományi Közlemények* 91, 89–95.
- Kiefer Ferenc 1991: A magyar összetételek szintaktikai osztályozásáról, in Hunyadi László–Klaudy Kinga–Lengyel Zsolt–Székely Gábor szerk.: *Könyv Papp Ferencnek*, Debrecen, KLTE, 69–78.
- Kiefer Ferenc 1992: Compounds and argument structure in Hungarian, in Kenesei István–Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian* 4, 51–66.
- Kiefer Ferenc–Kömlősy András 1991: *Argument structure and adverbials*, Antwerp, ESF-Report.

RECENT ADVANCES IN MORPHOLOGICAL ANALYSIS
AND THE MORPHOLOGY OF HUNGARIAN

FERENC KIEFER

It is an important task to reexamine the role of morphology in the description of Hungarian in the light of recent advances in theoretical morphology. Traditionally, morphological description consisted in the enumeration of paradigms, suffixes and prefixes normally intermingled with anecdotal semantic remarks. Contemporary research must answer the question concerning the place of morphology in linguistic description. Morphological research embraces three major areas: (i) the morphology-phonology interface, (ii) the morphology-syntax interface and (iii) questions pertaining to the internal organization of morphological structure. By way of illustration the paper discusses some examples taken from Hungarian: (i) some nonautomatic phonological rules as well as allomorphic rules, (ii) the Hungarian case system and the distribution of the possessive allomorphs, and (iii) synthetic compounds and complex predicates.

A MAGYAR BEFEJEZETT MELLÉKNÉVI IGENEVÉK ÉS A LEXIKAI-FUNKCIONÁLIS GRAMMATIKA

LACZKÓ TIBOR

1. Bevezetés

Dolgozatom fő célja a lexikai-funkcionális grammatika (a továbbiakban: LFG) új komponensének, a lexikai hozzárendelés elméletének a bemutatása. Az első részben röviden vázolom e grammatika azon jellemzőit, amelyek lényegesek az új keret szempontjából (1.1) és ismertetem ezt az új komponenset (1.2). A dolgozat második felében pedig megmutatom, hogy a *-t/-tt* végű igenevek hagyományos „befejezett” értelmezése a magyar szakirodalomban meglehetősen problematikus (2.1), majd egy nagyobb magyarázó erővel rendelkező megoldást javaslok rámutatva arra, hogy a lexikai-funkcionális grammatika új komponense megfelelő elméleti keretet nyújt az összefüggések megragadásához (2.2). Mindezt néhány általános megjegyzés követi (3).

1.1 Az LFG néhány alapvető vonása

A lexikai-funkcionális grammatikát, az alternatív generatív irányzatok egyikét, Joan Bresnan és Ronald Kaplan dolgozta ki a 70-es évek második felében. Az elmélet alapvetése Bresnan (1982a)-ban található. A klasszikus LFG-modell magyar nyelvű bemutatását I. Laczkó (1989)-ben.

Az LFG két különösen fontos jellemzőjére már az elnevezése is utal.

1. Kiemelt szerepet tulajdonít a nyelvelírásban a tágabb értelemben vett lexikonnak (ami a generatív nyelvészet szóhasználatában a szókészletet jelöli). Ez a lexikon nem egyszerűen az adott nyelv szavainak listászerű felsorolása, hanem számos egyéb információt is tartalmaz. Az LFG-ben a lexikai komponens különösen sokrétű. Azon túlmenően, hogy megadja a szavak kategóriáját, predikátumok esetében azt is jelöli, hogy hány argumentuma van az illető predikátumnak, azok milyen szemantikai szereppel rendelkeznek, és hogy ezekhez az argumentumokhoz a predikátum milyen grammatikai funkciókat rendel. (Amint azt alább látni fogjuk, a lexikai hozzárendelés elmélete éppen e legutóbbi szempontból, a funkciók kiosztásának szempontjából, fejleszti tovább a standard LFG elméletet.)

2. Fontos szerep hárul a grammatikai funkciókra is, mert ezek révén kerülhetnek be „rendeltetészerűen” a lexikonból kiválasztott szavak a mondatokba.

Az LFG két alapvetően különböző szintaktikai szerkezetet rendel egy nyelv minden jól megformált mondatához.

A) Összetevős szerkezetet (*constituent structure*): ez a mondat felszíni struktúráját ábrázolja. Azt mutatja meg, hogyan rendeződnek el egy mondat elemei. Ez a szerkezet szolgáltatja a fonológiai komponens bemenetét.

B) Funkcionális szerkezetet (*functional structure*): ez a mondatban található lényeges grammatikai viszonyokról informál, és szemantikailag értelmezzük.

A funkcionális szerkezet egyebek között azt tünteti fel, hogy milyen predikátum és – ehhez kapcsolódóan – milyen grammatikai funkciók fordulnak elő az adott mondatban. A nyelvekre általánosan jellemző sajátosságokat a funkcionális szerkezetek szintjén tudjuk megragadni, hiszen minden nyelvben vannak ilyen atomi grammatikai funkciók, és hasonló módon viszonyulnak predikátumaikhoz. A funkcionális szerkezetek ezeket a grammatikai relációkat ábrázolják csupán (univerzális jellegűek), és nem vesznek tudomást arról, hogy az adott nyelv a funkciókat hogyan jeleníti meg formailag. Ennek bemutatása a másik szintnek, az összetevős szerkezetek szintjének a feladata. Itt lehet megragadni a nyelvspecifikus jellemzőket.

Alapvetően kétféle megoldás áll a nyelvek rendelkezésére a mondat felszíni elemeinek elrendezéséhez. 1. Felépíthetik hierarchikusan mondataikat, vagyis alá- és fölérendeltségi viszonyok és/vagy sorrendiség segítségével azonosíthatják a grammatikai funkciókat hordozó elemeket. Tipikusan ilyen (konfigurációs) nyelvnek számít az angol. 2. Morfológiai jelölőket használhatnak (és ebből következően a szintagmák sorrendje jóval kötetlenebb lehet). A grammatikai funkciók ilyen kódolására jó példa a magyar nyelv.

Fontos eltérés az LFG és a chomskyánus irányzat között, hogy az utóbbi az alapvető grammatikai funkciókat (alany és tárgy) származtatott kategóriáknak tekinti. Olyanoknak, amelyek kitüntetett („mélyszerkezeti”) szintaktikai pozíciók alapján definiálhatók. Az LFG ezzel szemben a grammatikai funkciókat primitív kategóriáknak tekinti, amelyek csak annyiban hozhatók összefüggésbe („felszíni”) szintaktikai pozíciókkal, hogy az ún. konfigurációs nyelvek ezeknek a kitüntetett pozícióknak a segítségével kódolják az illető funkciókat.

A grammatikai funkciók ilyen felfogása teszi lehetővé az LFG számára, hogy számos olyan jelenséget, amelyet a transzformációs irányzatok a szintaxisban írnak le, a kiterjesztett értelemben vett lexikai komponensben ragadjon meg. Az LFG kizár minden olyan szintaktikai eljárást, amely a grammatikai funkciók megváltoztatását vonná maga után. Ez fogalmazódik meg a *közvetlen szintaktikai kódolás* elvében. A legszem-

léletesebb példa erre a passzíválás leírása. Az LFG tagadja, hogy ez szintaktikai folyamat lenne, mert ez megsértené a közvetlen kódolás követelményét, hiszen a szintaxisunkban (annak a „mélyszerkezetében”) tárgyként kellene generálnunk egy argumentumot, amely a transzformáció végére alannyá alakulna át.

A transzformációs modellek ezzel szemben mind a mai napig szintaktikai jelenségként kezelik a passzíválást, amelynek felfogásukban az a lényege, hogy a kiinduló szerkezetben tárgyi pozíciót elfoglaló argumentumot alanyi helyzetbe mozgatjuk el, és így tárgyból alany lesz. Az LFG-nek is meg kell ragadnia a tárgy \Rightarrow alany megfelelést, de ezt nem a szintaxisban, hanem a lexikai komponensben teszi. Az eredeti LFG megoldás a következő volt. A lexikonban különböző redundancia szabályok működnek. Ezek egyike a passzív szabály, amelynek lényege, hogy a lexikai komponensben az aktív tranzitív igealakból passzív formát képzünk, és ez a morfológia folyamat egyúttal azzal is jár, hogy az új (passzív) predikátum az aktívtól eltérő grammatikai funkciókat rendel ugyanahhoz a két argumentumhoz. Tehát van egy aktív igei formánk a lexikonban, amely argumentumaihoz bizonyos grammatikai funkciókat rendel (alanyit és tárgyat), és egy redundanciaszabály ebből előállít egy passzívat, amely, bár ugyanaz az argumentumszerkezete, a morfológia eltérése miatt túlmenően abban is különbözik az aktívtól, hogy argumentumaihoz más grammatikai funkciókat rendel: határozóit (ez választható) és alanyit. Mindezt a következőképpen ábrázolhatjuk:

- (1) a. $ige_a < argumentum_1, argumentum_2 >$
SUBJ	OBJ
- b. $ige_p < argumentum_1, argumentum_2 >$
(OBL)	SUBJ

Az eredeti LFG modell a passzíválás lényegét a következő szabály segítségével ragadta meg:

- (2) a. aktív igealak \Rightarrow passzív igealak
 b. OBJ \Rightarrow SUBJ
 c. SUBJ \Rightarrow (OBL)

Ennek a felfogásnak számos előnyös tulajdonsága van a szintaktikai (transzformációs) eljárással szemben. Itt csak a legfontosabbra utalhatok röviden. A változás a grammatikai funkciók kiosztásában érhető tetten (és ez az LFG-ben – amint azt láttuk – a lexikai komponensben zajlik), ezért a mozgatószoros transzformáció nem tekinthető a passzív átalakítás szükségszerű velejárójának. Ez azért figyelemre méltó, mert számos (nem konfigurációs) nyelvben ez a folyamat nem jár – az angolban tapasztalhatóhoz hasonló – szórendi változásokkal. A lényeg a grammatikai funkciók eltérő kiosztásán van, és csak akkor találkozunk – szükségszerű – szórendi eltérésekkel, ha az illető nyelv az adott funkciókat konfigurációs módszerekkel fejezi ki.

Az LFG tehát a grammatikai viszonyok megváltozását redundancia szabályok segítségével írja le, amelyek ugyanazon predikátumnak egy másik lexikai formáját állítják elő. A közvetlen szintaktikai kódolás elvének megfelelően a szintaxisban nem mehet végbe semmi olyan átalakítás, amely a grammatikai viszonyok megváltozásával járna. Ott csak olyan átalakítások játszódhatnak le, amelyek tiszteletben tartják az eredetileg létrejött grammatikai viszonyokat. Ebben az elméletben így a szintaktikai komponens feladata csupán a szórendi szabályok felállítása valamint a grammatikai funkciók kifejezésének leírása.

Az eredeti LFG modell nagyon hatékony, elegáns és eltérő nyelvtípusokra is ugyanolyan meggyőző erővel alkalmazható módon írja le a grammatikai funkciók megváltoztatásával járó nyelvi folyamatokat. A grammatikai funkciókról és főképpen azok kiosztásának általánosan megjósolható törvényszerűségeiről azonban viszonylag keveset tud mondani, mivel ezeket a funkciókat tovább már nem elemezhető kategóriáknak fogja fel. Ez a keret a funkciók olyan (újra)elosztását is megengedi (lexikai redundancia szabályok segítségével), amely egyáltalán nem vagy csak elvétve fordul elő a nyelvekben. Bresnan (1990) egyebek között az alábbi példát említi.

A főntebb bemutatott passzív szabály által megragadott összefüggések mellett (helyett) elvileg elképzelhető lenne a funkcióknak egy olyan újraosztása is, amely az eredeti tárgyat alannyá, az eredeti alanyt pedig tárggyá teszi:

- (3) a. TÁRGY ⇒ ALANY
 b. ALANY ⇒ TÁRGY

Erre azonban gyakorlatilag nem találni példát a nyelvekben, a (2)-ben bemutatott megfelelések viszont igen sok nyelvre jellemzők.

Hasonló probléma az eredeti LFG keret számára, hogy különböző nyelvekben azok a predikátumok, amelyek két tárgyi funkciót is rendelhetnek argumentumaikhoz, eltérő módon viselkednek a passzíválás és a (részleges) intranszitivizáció során. Míg például az angolban egy aktív mondat másodlagos tárgyi argumentumának nem felelhet meg egy származtatott passzív szerkezet alanya, ez bizonyos bantu nyelvekben lehetséges. Továbbá az angolban nem mehet végbe olyan intranszitivizáció, amely a másodlagos tárgyat hagyja el, ezzel szemben néhány bantu nyelvben ez a folyamat is lejátszódhat.

Ilyen és ezekhez hasonló problémák készítették az LFG művelőit arra, hogy a grammatikai funkciók természetét tüzetesebben megvizsgálják. Ennek eredményeként jött létre a lexikai hozzárendelés elmélete. Ez az elmélet szervesen illeszkedik az LFG alapvető szerkezetébe, és képes arra, hogy a fentebb említett problémákra is magyarázó erejű megoldásokat adjon.

1.2 A lexikai hozzárendelés elmélete

Az LFG új komponensének felépítése és működése a következőképpen jellemezhető.

Egy predikátum argumentumai a lexikai formában található argumentumszerkezetben vannak feltüntetve szemantikai szerepükkel együtt (pl. *agent* 'ágens', *patient* 'patients', *goal* 'cél' stb.). Az argumentumok sorrendjét a szemantikai szerepek hierarchiája határozza meg. A legáltalánosabban elfogadott hierarchia a következő:

- (4) a. agent < beneficiary < experiencer/goal < instrumental < patient/theme < locative
- b. a magyar megfelelők:
ágens < kedvezményezett < pszichikai átélő/cél < eszköz < patiens < locativus

Az argumentumok ezenkívül szintaktikai jegyekkel is rendelkeznek, amelyek azt jelzik, hogy az illető argumentumhoz milyen típusú grammatikai funkciókat lehet hozzárendelni. Ez a leglényegesebb eltérés az új és a korábbi modell között. Míg korábban grammatikai funkciókat rendelt egy predikátum az argumentumaihoz az argumentumszerkezetben, addig most csak grammatikai funkciók bizonyos csoportjaira utaló jegyeket – az argumentumok szemantikai szerepe és (ebből is adódóan) a hierarchiában elfoglalt helye alapján. A *patiens* szerepű argumentumok alanyok (SUBJ) vagy tárgyak (OBJ) lesznek, az *ágens*ek és a *locativusi* szerepűek alanyi (SUBJ) vagy határozói (OBL) funkciót kapnak. A funkciókat a következő jegyekkel jellemezhetjük:

- (5) a. [-r] = -restricted (szemantikailag nem kötött)
 b. [+r] = +restricted (szemantikailag kötött)
 c. [+o] = +objective (tárgyi)
 d. [-o] = -objective (nem tárgyi)

Minden funkció e négy jegy közül kettővel rendelkezik. Eloszlásukat az alábbi táblázat szemlélteti.

(6)

	-o	+o
-r	SUBJ	OBJ
+r	OBL _Θ	OBJ _Θ

(Θ szemantikai szerepet jelöl, az OBL_{Θ} és az OBJ_{Θ} pedig olyan funkciókat, amelyeket tipikusan bizonyos szemantikai szereppel rendelkező argumentumokhoz rendelünk.)

A szintaktikai jegyeket az alábbi elvek alapján rendeljük az argumentumszerkezetben található argumentumokhoz.

- (7) a. patiens jellegű argumentum: Θ [-r]
 b. szemantikailag kötött patiens jellegű argumentum: Θ [+o]
 c. egyéb szereppel rendelkező argumentum: Θ [-o]

(7)-ből kiviláglik, hogy ez a kiinduló jegykiosztás csak részben határozza meg, hogy egy argumentum milyen grammatikai funkciót fog kapni. Például megengedi, hogy egy patiens jellegű argumentum alanyi vagy tárgyi funkciót kapjon, és azt is, hogy egy agent alanyi vagy határozói funkciót. Ezt a jelenséget az argumentumok aluldetermináltságának szokás nevezni. (Amint azt alább látni fogjuk, a lexikai hozzárendelés elmélete éppen ezzel az aluldeterminált jegykiosztással képes számos alapvető összefüggés megragadására.)

Az aluldetermináltságból következik, hogy a kívánt grammatikai funkciók kiosztásáról (és a még szóba jöhető, de nem kívánt funkciók kirekesztéséről) további szabályoknak kell gondoskodniuk. Ez a feladata néhány olyan szabálynak, amelyet az LFG általános érvényűnek tételez fel. A legfontosabb a SUBJ funkció kiosztását vezérlő szabály:

- (8) a. Rendeljük a SUBJ funkciót a szemantikai hierarchiában a legmagasabb helyen álló $\Theta [-o]$ argumentumhoz.
b. Egyéb esetben rendeljük a $\Theta [-r]$ argumentumhoz.

A többi argumentumhoz oly módon rendeljük a szintaktikai jegyek által megengedett funkciót (funkciók egyikét), hogy az tartsa tiszteletben a funkciók jelöltségének alábbi hierarchiáját.

- (9) SUBJ < OBJ/OBL _{Θ} < OBJ _{Θ}

Ha a jegyek több funkciót is megengednek, mindig a jelöltebbet kell választani.

A nyelvek túlnyomó többségében (a magyarban és az angolban is) érvényes a következő szabály:

- (10) SUBJ szabály: minden (igei) predikátumnak ki kell osztania az alanyi funkciót.

Egyebek között ez biztosítja, hogy egy olyan intranszítív ige, amelynek egyetlen argumentuma *patiens*, a SUBJ és nem az OBJ funkciót fogja ehhez az argumentumhoz rendelni.

Néhány – a klasszikus LFG-keretben megfogalmazott – jólformáltsági elv továbbra is érvényben van. Ezek közül számunkra a következő a legfontosabb:

- (11) Ugyanabban az argumentumszerkezetben ugyanaz a funkció mindig csak egy argumentumhoz rendelhető, illetve ugyanaz az argumentum csak egy funkciót kaphat.

Ez a szabály gondoskodik arról, hogy ugyanabban az argumentumszerkezetben ne legyen például két alany, illetve hogy ugyanaz az argumentum ne legyen egyszerre alany és tárgy egy adott argumentumszerkezetben.

A klasszikus LFG-modellben bizonyos morfológiai folyamatok megváltoztathatták az argumentumszerkezetekben található argumentumokhoz rendelt grammatikai funkciók eloszlását (l. a szenvedő szerkezet létrehozásának rövid leírását fentebb). Az új modellben ezek a folyamatok újabb szintaktikai jegyet rendelhetnek egy argumentum eredetileg kiosztott jegye mellé. Ennek az új jegynek azonban nem szabad ellentmondásba kerülnie a régivel (például egy $[-o]$ jegyű argumentum így nem kaphat $[+o]$ jegyet) – ezt a *monotonikusság elve* írja elő.

Példaképpen röviden bemutatom, hogy a lexikai hozzárendelés elmélete eredetileg hogyan írta le a szenvedő szerkezetek létrehozásának folyamatát. Az egyszerűség kedvéért egy régies magyar szenvedő alakot használok.

(12) a. megöl <agent, patient>

[-o]	[-r]
SUBJ/OBJ	

(8a) miatt: SUBJ

(11) miatt: OBJ

b. megöletik <agent, patient>

[-o]	[-r]

a passzív mor-

féma hatására: [+r]

(OBL)

(8b) és (10) miatt: SUBJ

Látható, hogy a fő eltérés a klasszikus LFG megoldás és a lexikai hozzárendelés elméletének eredeti eljárás módja között az, hogy az előbbiben a grammatikai funkciók újraosztásával járt a passzív morféma megjelenése, míg az utóbbiban ez a morféma a [+r] jegyet rendelte az agent argumentumhoz. Ezzel ezt az argumentumot megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy alanyi funkciót kapjon, hiszen a SUBJ funkció [-r] jegyű, ezért a kérdéses argumentum csupán az OBL funkciót kaphatja meg (vagy meg sem jelenik a szerkezetben). Amint azt (12) szemléletesen bemutatja, az, hogy a patiens argumentum alanyi funkciót kap, egyértelműen következik a lexikai hozzárendelés elmélet általános elveiből. Egyik nagy előnye ennek az eljárásnak, hogy így magyarázatot nyer az a tény is, hogy az ágensi argumentumok eredendően nem kaphatnak tárgyi funkciót. Ezt az zárja ki, hogy ezen argumentumok kiinduló jegye [-o], és amint azt fentebb láttuk, a további jegyek nem kerülhetnek ellentmondásba a már kiosztott jegyekkel, tehát egy ágens soha nem kaphat [+o] jegyet.

A lexikai hozzárendelés elméleti keretében – legfőképpen arra utalva, hogy az ágensi argumentum gyakorlatilag bármikor elhagyható az (angol) passzív mondatokból – időközben kidolgoztak egy másik eljárást a szenvedő szerkezetek leírására (ez egyébként

sokkal inkább összevethető a chomskyánus kormányzás és kötés elmélet passzív felfogásával). Mivel mára ez vált a széles körben elfogadott eljárássá, röviden ezt is ismertetem, és a magyar példák elemzését is ezzel a módszerrel fogom elvégezni.

Az új megoldás lényege a következő. A passzív végződés elnyomja (*suppress*) a hierarchia csúcán lévő Θ [-o] argumentumot. Ez azt jelenti, hogy az illető argumentum – bár továbbra is jelen van az argumentumszerkezetben – rendes grammatikai argumentumként már nem jelenhet meg (legfeljebb egy speciális határozói kifejezés „kötheti”). A Θ [-r] argumentumhoz pedig, amely az aktív predikátum mellett tárgyi. (OBJ) funkciót kapott, most alanyit (SUBJ) kell rendelni, hogy (10) teljesülhessen

(13) a. megöl <agent, patient >
 [-o] [-r]
 SUBJ SUBJ/OBJ

(11) miatt: OBJ

b. megöletik <agent, patient >
 [-r]
 * SUBJ/OBJ

(10) miatt: SUBJ

(A * az elnyomott argumentumot jelöli.)

2. Folyamatos és befejezett melléknévi igenevek a magyarban

A dolgozat második felében azt mutatom meg röviden, hogy a lexikai hozzárendelés elmélete eredményesen alkalmazható olyan magyar nyelvi jelenségek rendszerű leírására, amelyekről hagyományos nyelvtanaink eddig nem adtak kielégítő mértékben számot. A „folyamatos” és a „befejezett” melléknévi igenevek értelmezéséről van szó. Először vázolom a hagyományos felfogást (2.1), utána Komlósy (1992) újszerű elemzését mutatom be vázlatosan (2.2), majd az általam javasolt megközelítést fejtem ki előbb „elméletmentes” formában (2.3), aztán szabatosabban a lexikai hozzárendelés elméleti keretén belül (2.4 és 2.5).

2.1. A hagyományos leírás

Nyelvtanaink szinte egyöntetűen folyamatosnak nevezik az -ó/-ő végű igenevet, és befejezettnek a -t/-tt végűt. Egyértelmű, hogy itt nem a folyamatos-befejezett aspektuális szembenállásról van szó, vö.:

- (14) a. *Nagymama éppen találta meg Pétert, amikor...
 b. a Pétert megtaláló nagymama
- (15) a. Péter sokáig kavargatta a levest.
 b. a hosszan/kanállal/Péter által kavargatott leves

(14b) tanúsága szerint az *-ó/-ő* képzős igenév használható kifejezetten nem folyamatos aspektusú szerkezetekben. (15b) pedig azt szemlélteti, hogy a *-t/-tt* végű igenevek szerepelhetnek kifejezetten nem befejezett aspektusú szerkezetekben. Az elnevezések sokkal inkább – és némiképp félrevezetően – a relatív időviszony kifejezésére utalnak (folyamatos = egyidejű, befejezett = előidejű). A két igenévtípus ilyen jellemzése meglehetősen problematikus az alábbi okok miatt.

1. A „folyamatos” (*-ó/-ő*) megjósolható esetekben előfordulhat előidejű szerkezetekben (17a), (19a).

2. A „befejezett” (*-t/-tt*) megjósolható esetekben előfordulhat egyidejű szerkezetekben (22b).

3. Külön (ad hoc) megszorítást kell alkalmazni arra, hogy a *-t/-tt* képző ne járulhasson olyan intranszítív igékhez, amelyeknek ágensi argumentuma van: (18b), (19b); illetve arra, hogy amikor tranzitív igékhez járul, (melléknévi igeneves szerkezet által módosított) főnévi fejet ne lehessen az igenév „alanyi” argumentumaként értelmezni: (20b), (21b). (Az alábbi példákban < > jelek között feltüntettem az adott igenevek argumentumait, nagybetűvel jelölve azt az argumentumot, amely az igenév alanyaként értelmezendő, valamint az igenévi kifejezés akcióminőség szerinti besorolását. A *telic* kifejezés azt jelenti, hogy az igeneves szerkezet által jelölt cselekvés vagy történet rendelkezik egy végponttal, amelyet a cselekvésnek el kell érnie ahhoz, hogy a cselekvés létrejöttéről beszélhessünk, míg az *atelic* kifejezés egy ilyen végpont hiányára utal. Ilyen értelmű szembenállás van például az *elolvas egy könyvet* és az *olvas egy könyvet* igei kifejezések között: az első csak akkor lesz igaz, ha valaki egy könyvet elolvas az elejétől a végéig, míg az utóbbi már akkor is igaz, ha egy bizonyos pillanatban az alany éppen egy könyv olvasásával van elfoglalva.)

A) intranszítív igék

- (16) <PATIENT>, *atelic*
 a. az épülő ház
 b. *az épült ház

(17) <PATIENT>, telic

a. a lehulló cserép

b. a lehullott cserép

(18) <AGENT>, atelic

a. a nevető fiú

b. *a nevetett fiú

(19) <AGENT>, telic

a. a felnevető fiú

b. *a felnevetett fiú

B) tranzitív igék

(20) <AGENT, patient>, atelic

a. a házat építő fiú

b. *a házat épített fiú

(21) <AGENT, patient>, telic

a. a házat felépítő fiú

b. *a házat felépített fiú

(22) <agent, PATIENT>, atelic/telic

a. *a fiú által építő ház

b. a fiú által épített ház

(23) <agent, PATIENT>, telic

a. *a fiú által felépítő ház

b. a fiú által felépített ház

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a hagyományos leíró nyelvtanok nem ragadták e két igenévtípus használatának legalapvetőbb rendező elvét.

Mielőtt rátérek az általam javasolt megoldásra, Komlósy (1992) megközelítését ismertetem röviden.

2.2 Komlósy (1992) megoldása

Komlósy tanulmánya az LFG klasszikus modelljének keretében új alapokra helyezi a magyar igék vonzatszerkezetének leírását, valamint merőben új elemzési módot javasol az igenevek esetében is. Ez utóbbinak a számunkra lényeges elemei a következők.

1. A magyarban vannak aktív és passzív igetövek. A passzív töveket minden morfológiai változtatás nélkül állítjuk elő az aktív tranzitív tövekből.

2. Két (homonim) *-t/-tt* képző van a magyarban. Az egyik (A) aktív, a másik (B) passzív tövekhez járul.

3. Az *-ó/-ő* képző csak aktív tövekhez kapcsolódik.

Komlósy értelmezésében tehát különbséget kell tennünk a *megsárgult levél* és a *megírt levél* szerkezetek igeneveinek képzői között: az első az (A) típusba tartozik, és az aktív igetövhöz járult, míg a második a (B) típusba tartozik, ezért az igetövet először morfológiai szempontból láthatatlanul passziváltuk, és csak ezután kapcsolódott hozzá a (B) típusú képző.

Ezt a megoldást az alábbi két ok miatt nem tartom meggyőzőnek.

A) Megkettőzi a képzőt. Annak ellenére, hogy eddig minden korábbi elemzés egyetlen *-t/-tt* igenévképzőt tartott számon, természetesen lehetséges eljárás homonim alakok feltételezése. Ez azonban különösen meggyőző bizonyítást igényel, mert ilyen esetekben óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy az elemzés nem találta meg egyazon képző (látszólag eltérő jellegű) alkalmazási lehetőségeinek az alapvető szabályszerűségét.

B) Az (A) típusnak meglepően korlátozott az alkalmazási lehetősége: egyáltalán nem járulhat tranzitív igékhez, az intranszítívák közül pedig nem járulhat ágensi alanyúakhoz. Ez a tény pedig nem elhanyagolható mértékben felerősíti az A) pontban fogalmazott gyanút.

2.3 Egy korábbi kísérlet

Bresnan (1982b) érdekes és hatékony megoldást javasol annak a szabályba foglalására, hogy az angol befejezett melléknévi igenévből mikor képezhető melléknév. Lényege a következő: ez a szófajváltás akkor lehetséges, ha az igenév alanya olyan argumentum, amely valamilyen állapot- vagy helyváltozáson megy keresztül (LFG-kifejezéssel élve: amely argumentum a **theme** szemantikai szereppel rendelkezik), függetlenül attól, hogy az igenévképzés alapjául szolgáló ige tranzitív vagy intranszítív volt-e.

Ennek a szabálynak az analógiájára Laczkó – Ackerman (1984) hasonló általánosítást fogalmazott meg a magyar „befejezett” igenevek képzésére vonatkozóan. Laczkó

(1985) ezt fejlesztette tovább. Megvizsgálta a *-t/-tt* particípiumok helyét a magyar melléknévi igenevek rendszerében, és a következő megállapítást tette.

A *-t/-tt* képző tág értelemben vett passzív képző. Ha tranzitív igékhez járul, szintaktikailag passzívál (és ilyenkor lehet elő- és egyidejű olvasata a szerkezetnek). Intranszitiv igék közül csak azokhoz a mediálisokhoz járul, amelyek alanyai állapotváltozáson mennek keresztül: szemantikailag passzív szituáció. Ilyenkor csak előidejű olvasat lehetséges. Példaképpen hasonlítsuk össze az alábbi szerkezeteket!

- (24) a. a megírt levél
b. a megsárgult levél
c. * a felnevetett férfi

(24a)-ban és (24b)-ben az a közös, hogy – bár az első igenevét tranzitív, a másodikét intranszitiv igéből képeztük – a jelzett szó által kifejezett argumentum mindkettőben állapotváltozáson ment keresztül, vagyis – LFG-terminussal – mindkét argumentum **theme** szerepű. Következésképpen az én értelmezésemben mindkét kifejezés „passzív” jellegű, szemben az aktív (24c)-vel, amelyben a kérdéses argumentum ágens.

Egyértelmű, hogy ez a megközelítés – a helytálló empirikus általánosítás ellenére – még nem jelentheti a végleges megoldást. Egyrészt nem képes formalizálhatóan közös nevezőre hozni a szintaktikai és szemantikai passzív szerkezet fogalmát, másrészt csak ad hoc megszorítások formájában tudja a két szerkezet típus eltérő relatív időviszonyító sajátosságait leírni. Mindkét hiányosságot maradéktalanul kiküszöböli az új megoldás, amely a lexikai hozzárendelés elméleti keretét alkalmazza.

2.4 Az új javaslat

Az LFG-nek a lexikai hozzárendelés elméletével kiegészült eszközrendszere lehetővé teszi, hogy a főntebb vázolt empirikus általánosítást elméleti szempontból is szabatosan fejezhessük ki.

A *-t/-tt* végű igenevek képzésének a szabályát a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

1. Csak egy *-t/-tt* képző van.
2. Használatának alapvető feltételei a következők:

- (25) a. Nyomjuk el az igei predikátum [-o] jegyű (ágensi) argumentumát, ha van olyan az argumentumszerkezetben!
b. Kövessük a lexikai hozzárendelés szabályait!

A legalapvetőbb predikátumtípusok rövid elemzésével vizsgáljuk meg, hogyan működnek ezek a szabályok a gyakorlatban!

A) Tranzitív tövek

- (26) a. (fel)épít <agent, patient>
 [-o] [-r]
 SUBJ SUBJ/OBJ
 OBJ
- b. (fel)épített <agent, patient>
 [-r]
 * SUBJ/OBJ
 SUBJ

Itt klasszikus passzíválás játszódik le. Az igenévképző elnyomja a [-o] jegyű ágensi argumentumot (*). Ezek után az ágenst nem lehet közönséges argumentumként kifejezni, bár továbbra is jelen van az argumentumszerkezetben. Csupán egy *által* névutós kifejezés (vagy – régiesen – egy *-tól/-től* ragos főnévi kifejezés kötheti választhatóan). Amint azt a bevezető részben láttuk, ebből adódik, hogy – a lexikai hozzárendelés elmélet elvei alapján – a patiensi argumentumnak kell az alanyi (SUBJ) funkciót megkapnia, hogy a SUBJ szabály teljesülhessen (vö. (10)).

B) Intranszítív tövek

i) ágensi argumentummal

- (27) a. (fel)nevet <agent>
 [-o]
 SUBJ
- b. *(fel)nevetett <agent>
 *

Ha a *-t/-tt* képző ilyen típusú igetűhöz kapcsolódik, akkor (25a) értelmében elnyomja az ágensi argumentumot. Ennek eredményeként nem marad grammatikailag kifejezhető argumentum, és így a SUBJ szabályt megsértjük (10). Ezért a szerkezet elfogadhatatlanná válik.

ii) **patiensi argumentummal**

(28) a. (fel)épül <patient >

[-r]

SUBJ/OBJ

(10) miatt: SUBJ

b. (fel)épült <patient >

[-r]

SUBJ/OBJ

(10) miatt: SUBJ

Látható, hogy ebben az esetben semmilyen változást nem idézett elő a képző megjelenése. Ennek az a magyarázata, hogy – szabályunk szerint – a *-t/-tt* csak a [-o] jegyű argumentumot nyomja el. Szabadon hozzákapcsolódhat az igetőhöz (ezt biztosítja a feltételes mellékmondat a szabályban), és mivel nem talál elnyomható (elnyomandó) argumentumot, semmi egyéb nem történik. Ha nem lenne benne a feltételes mellékmondat a szabályban, akkor a képző értelemszerűen csak olyan igékhez járulhatna, amelyeknek van [-o] jegyű argumentumuk, és ezenkívül van még egy [-r] argumentumuk, amely megkaphatja a SUBJ funkciót a [-o] argumentum elnyomása után. Ebben az esetben tehát csak tranzitív igékhez kapcsolódhatna a képző. (Az ágensi intranszítívokhoz azért nem, mert elnyomná az egyetlen – a SUBJ funkcióra esélyes – argumentumot, a patiensi intranszítívokhoz pedig azért nem, mert nincs elnyomható [-o] argumentumuk.) A feltételes mellékmondatos szabály tehát lehetővé teszi számunkra, hogy egy olyan általánosítást fejezzünk ki szabatos formában, amely a képző kapcsolódási lehetőségeiről maradéktalanul számot ad.

Az *-ó/-ő* képző – a *-t/-tt*-vel szemben – mind a három alapvető igetípushoz kapcsolódhat úgy, hogy az argumentumok szintaktikai jegyeit érintetlenül hagyja. Ez azt jelenti, hogy ugyanazt az argumentumot fogjuk az igenév alanyaként és (ha tranzitív az igető) tárgyaként értelmezni, mint a képzés alapjául szolgáló ige esetében. Ezért ezt a képzőt elsődlegesen aktív igenévképzőnek tekinthetjük.

Annak ellenére, hogy a két képző használatának lényegi összefüggéseit feltártuk, még nem teljes a szabályrendszerünk, mert ebben a formában elfogadhatónak jósol meg helytelen (*-t/-tt* képzős igenevet tartalmazó) szerkezeteket is. Erre a problémára és a megoldására a következő pontban térek ki.

2.5 Aspektuális viszonyok

Vessünk egy pillantást a (29)-ben található példákra!

- (29) a. az épülő ház
 b. *az épült ház
 c. a felépült ház
 d. tegnap épült ház

Szabályaink szerint (29b)-nek ugyanolyan mértékben elfogadhatónak kellene lennie, mint a másik három szerkezetnek. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy hogyan akadályozhatjuk meg a (29b)-féle kifejezések létrehozását.

Az eddigiek során megállapítottuk, hogy a két képző használatának az a leg-
 alapvetőbb elve, hogy a *-t/-tt* a „passzív” hozzárendelési mintát követi (elnyomja a [-o]
 argumentumot mind tranzitív, mind intranszítív igék esetén), az *-ó/-ő* pedig az aktív min-
 tát követi. Ezen túlmenően azonban az is nyilvánvaló tény (és a korábbi leírások főleg
 erre összpontosítottak, és ebből kiindulva jellemezték ezeket a képzőket), hogy a két kép-
 ző aspektuális jegyekkel is rendelkezik. Láttuk, hogy az általánosan elfogadott értelme-
 zés szerint a *-t/-tt* képzős igenév alapvetően előidejűséget, az *-ó/-ő* képzős pedig egy-
 idejűséget fejez ki, ezért nevezik őket befejezett, illetve folyamatos igeneveknek. An-
 nak ellenére, hogy az általam javasolt elemzés egészen más alapelvet állapít meg e két
 képző használatára vonatkozóan, az aspektuális jegyek fontosságát természetesen figye-
 lembe kell vennem. Ezt a következőképpen teszem. Az én felfogásomban a két képző az
 alábbi **elsődleges** és **másodlagos** aspektuális jegyekkel rendelkezik.

- (30) a. *-t/-tt*: **előidejűség**; *egyidejűség*
 b. *-ó/-ő*: **egyidejűség**; (*közvetlen*) *előidejűség*

Azt is világosan kell látnunk, hogy általában nem ezek a képzők teszik egyidejűvé vagy
 előidejűvé a szerkezetet, hanem sokkal inkább pusztán összeegyeztethetők a jelzett as-
 pektuális viszonyokkal.

Ha a főntebb megfogalmazott hozzárendelési szabályok a megcélzott jelentésben
 csak az egyik képző használatát engedik meg, akkor a képző elsődleges és másodlagos
 jegyei is érvényesek. Ez a magyarázata annak, hogy a tranzitív igéből képzett (passzív)
-t/-tt igeneves szerkezet egyidejű is lehet (tekintettel arra, hogy az *-ó/-ő* nem passzíválhat).
 Ha mind a két képző használata lehetséges, akkor az a képző fog szerepelni a szerkezet-
 ben, amelynek elsődleges jegye megegyezik azzal az aspektuális jelentéssel, amelyben a

szerkezetet használni kívánjuk. Ebben a szabályszerűségben rejlik a válasz arra a kérdésre, hogy mi zárja ki (29b) elfogadhatóságát. Mivel a szerkezet egésze (atelikus szituációról lévén szó) az egyidejű olvasatot valószínűsíti, és mivel a megcélzott jelentésben a két képző bármelyike használható lenne a lexikai hozzárendelés szabályainak értelmében (vagyis mindkét igenév ugyanahhoz – az egyetlen – argumentumhoz rendelné a SUBJ funkciót), az *-ó/-ő* képzős változatot kell választani, mivel ennek az elsődleges aspektuális jegye egyidejű.

Könnyen ellenőrizhető, hogy a lexikai hozzárendelés elméletében megfogalmazott szabályok az aspektuális jegyekre vonatkozó szabályokkal kiegészülve most már elérik a kívánt célt: megfelelő egzaktsággal adnak számot a két igenév használatáról. Mindössze egyetlen jelenség szorul még némi magyarázatra. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat!

- (31) a. Felszedtük a földről a lehullott cserepeket. (előidejű)
b. Felszedtük a földről a lehulló cserepeket. (közvetlen előidejű?/egyidejű?)
c. Elkaptuk a lehulló cserepeket. (egyidejű)

Megoszlik az anyanyelvi beszélők véleménye arról, hogy (31b)-ben az igenévvel jelölt történés és a ragozott igével kifejezett történés relatív időviszonya (közvetlen) előidejű-e vagy egyidejű-e. Ha úgy értelmezzük a szituációt, hogy minden egyes cserep előbb lehullott, és csak utána vettük fel a földről, akkor ez a (közvetlen) előidejű olvasatot erősíti fel (az én nyelvérzékem ezt az értelmezést részesíti előnyben). Lényeges megfigyelni – ilyen olvasat mellett – a különbséget (31a) és (31b) között. Az előbbi megengedi (sőt, egyenesen valószínűsíti), hogy a cserepek lényegesen korábban (esetleg napokkal vagy hetekkel azelőtt) hullottak le, míg az utóbbi csak úgy értelmezhető, hogy a cserepek földre hullását szinte azonnal követte azok felszedése. Vannak azonban olyan anyanyelvi beszélők, akik egyidejűnek fogják fel a cserepek hullásának és azok felszedésének egymáshoz való időbeli viszonyát.

Ha (31b)-nek az utóbbi (az egyidejű) értelmezését fogadjuk el, akkor ez teljes mértékben összhangban van az általam javasolt szabályokkal: a mediális intranszitiv igék megengedik, hogy a kettő közül bármelyik képző hozzájuk kapcsolódjon. A közöttük való választást az aspektuális jegyük határozza meg: ha egyidejűséget akarunk érzékeltetni, az *-ó/-ő* képzőt választjuk, ha pedig előidejűséget, akkor a *-t/-tt* képzőt.

Az sem gyengíti azonban a szabályok érvényességét, ha (31b)-nek előidejű olvasatot tulajdonítunk. Csak első pillantásra tűnhet úgy, hogy ebben az olvasatban az *-ó/-ő* képzős változatnak – az elsődleges és másodlagos aspektuális jegyek közötti meg-

különböztetés alapján – nincs létjogosultsága. Láttuk ugyanis, hogy (31a) és (31b) nem ugyanolyan típusú előidejűséget fejeznek ki: az egyik általános, a másik közvetlen előidejűséget. Ez a magyarázata annak, hogy mindkét igeneves szerkezet elfogadható (31b) előidejű olvasata mellett is.

Elképzelhető, hogy (31b) nem a legszerencsésebb példa a közvetlen előidejűségre, amint azt az előadás utáni vitában néhányan szóvá is tették. Úgy vélem azonban, hogy a jelenség maga létezik. Az alábbi példa talán meggyőzőbb.

(32) A kislány megpusztilta hazaérkező édesapját.

A hazaérkezés szituációjának nincs időbeli kiterjedése, vagyis pontszerű szituációnak tekinthető. Az egyik pillanatban még nincs otthon valaki, a következőben pedig már igen.

(32) úgy értelmezhető a legtermészetesebben, hogy miután az apa belépett a lakásba (hazaérkezett), a kislánya megpusztilta.

3. Záró megjegyzések

Az eddig elmondottakból arra lehetne következtetni, hogy nyelvtanunk szótárában a morfológiai komponensnek nem is kell előállítania intranszitiv atelikus *-t/-tt* igeneveket, mint például az *épült* vagy *érkezett*. Ez azonban egyáltalán nincs így. Két okból is szükségünk van arra, hogy a morfológia létrehozza az ilyen alakokat.

A) Láttuk, hogy a teljes melléknévi igeneves szerkezet aspektusa számít.

- (33) a. *az épült ház
 b. a tavaly épült ház
 c. *a készült ruha
 d. a bálra készült ruha

B) Tipikusan ilyen alakokból képzünk melléknéveket.

- (34) a. sült szalonna
 b. füstölt sonka

Ez egyúttal azt jelenti, hogy én az ilyen esetekben igenév \Rightarrow melléknév szófajváltást feltételezek, vagyis a *-t* végű alakokat melléknéveknek tekintem (34)-ben, és igeneveknek (35)-ben:

- (35) a. a barnára sült szalonna
 b. a Feri által füstölt sonka

Terjedelmi korlátok miatt nem volt módomban kitérni egy viszonylag új és főleg az újságnyelvben terjedő jelenségre: a *-t/-tt* képzős igenevek jóval szélesebb körű használatára. Például:

- (36) a. A külföldön szerepelt együttes hazaérkezett.
 b. A két gyalogost halálra gázolt mérnököt letartóztatták.

Ezzel a típussal más helyen szándékozom foglalkozni. Itt csak annyit jegyzek meg röviden, hogy Komlósy az „aktív” *-t/-tt* használatának kiterjesztéseként fogja ezt fel, míg az én rendszeremben mindenképpen egy új képzőfajtát kell feltételezni (tehát ebben az esetben nekem is meg kell kettőznom a képzőt), mivel a lexikai hozzárendelés szabályai értelmében ez a használat merőben eltér az ilyen igenevek köznyelvi használatától. Komlósy elemzése és az én megoldásom vázlatosan a következőképpen vethető össze (mindkét esetben Komlósy terminusait használom a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében):

- (37) a. Komlósy (1992):
 (A) típus (B) típus
 aktív passzív
 újságnyelvi passzív
- b. ez a cikk:
 (a) típus (b) típus
 aktív újságnyelvi

A két felfogás közötti lényegi különbség értékelésére itt nincs módom kitérni.

Az igenevek tulajdonságait többek között az alábbi rendszerező igényű művek tárgyalják: Simonyi (1913), Klemm (1928), Károly (1956), Papp (1962) Tompa (1961, 1965), Rác (1968) és Grétsy – Kovalovszky (1983, 1985). Jellegeténél fogva – és azon túlmenően is – Károly (1956) messze a legátfogóbb, legalaposabb és legkövetkezetesebb. Ez a munka például megkülönbözteti bizonyos igeneves szerkezetek cselekvő vagy szenvedő jelentését, valamint cselekvő vagy szenvedő értelmét. Az előbbi a mi felfogásunkban a grammatikai funkciók szintjével (alany, tárgy stb.) állítható párhuzamba, míg az utóbbi a szemantikai szerepek szintjével. Károly rendszerében a *megsárgult levél*, *felépült ház* típus cselekvő jelentésűnek és passzív értelműnek minősül. Bár a kódexek korából vett adatainak sokasága határozottan ezt sugallaná, Károly nem jut el az általam főntebb megfogalmazott általánosításig, annak megállapításáig, hogy a *-t/-tt* képző használatát alapvetően egyetlen elv vezérli: a passzív jelentésmozzanat megléte. Az adatok elemzése során pedig egyértelműen kiderül, hogy az ilyen igenév vagy passzív jelentésű (és egyben passzív értelmű is), vagy cselekvő jelentésű de szinte kötelező jelleggel szenvedő értelmű. Mindezek alapján az én „passzív” általánosításom a követ-

különböztetés alapján – nincs létjogosultsága. Láttuk ugyanis, hogy (31a) és (31b) nem ugyanolyan típusú előidejűséget fejeznek ki: az egyik általános, a másik közvetlen előidejűséget. Ez a magyarázata annak, hogy mindkét igeneves szerkezet elfogadható (31b) előidejű olvasata mellett is.

Elképzelhető, hogy (31b) nem a legszerencsésebb példa a közvetlen előidejűségre, amint azt az előadás utáni vitában néhányan szóvá is tették. Úgy vélem azonban, hogy a jelenség maga létezik. Az alábbi példa talán meggyőzőbb.

(32) A kislány megpusztilta hazaérkező édesapját.

A hazaérkezés szituációjának nincs időbeli kiterjedése, vagyis pontszerű szituációnak tekinthető. Az egyik pillanatban még nincs otthon valaki, a következőben pedig már igen. (32) úgy értelmezhető a legtermészetesebben, hogy miután az apa belépett a lakásba (hazaérkezett), a kislánya megpusztilta.

3. Záró megjegyzések

Az eddig elmondottakból arra lehetne következtetni, hogy nyelvtanunk szótárában a morfológiai komponensnek nem is kell előállítania intranszítív atelikus *-t/-tt* igeneveket, mint például az *épült* vagy *érkezett*. Ez azonban egyáltalán nincs így. Két okból is szükségünk van arra, hogy a morfológia létrehozza az ilyen alakokat.

A) Láttuk, hogy a teljes melléknévi igeneves szerkezet aspektusa számít.

- (33) a. *az épült ház
 b. a tavaly épült ház
 c. *a készült ruha
 d. a bálra készült ruha

B) Tipikusan ilyen alakokból képzünk melléknéveket.

- (34) a. sült szalonna
 b. füstölt sonka

Ez egyúttal azt jelenti, hogy én az ilyen esetekben igenév \Rightarrow melléknév szófajváltást feltételezek, vagyis a *-t* végű alakokat melléknéveknek tekintem (34)-ben, és igeneveknek (35)-ben:

- (35) a. a barnára sült szalonna
 b. a Feri által füstölt sonka

Terjedelmi korlátok miatt nem volt módomban kitérni egy viszonylag új és főleg az újságnyelvben terjedő jelenségre: a *-t/-tt* képzős igenevek jóval szélesebb körű használatára. Például:

- (36) a. A külföldön szerepelt együttes hazaérkezett.
b. A két gyalogost halálra gázolt mérnököt letartóztatták.

Ezzel a típusal más helyen szándékozom foglalkozni. Itt csak annyit jegyzek meg röviden, hogy Komlósy az „aktív” *-t/-tt* használatának kiterjesztéseként fogja ezt fel, míg az én rendszeremben mindenképpen egy új képzőfajta kell feltételezni (tehát ebben az esetben nekem is meg kell kettőznom a képzőt), mivel a lexikai hozzárendelés szabályai értelmében ez a használat merőben eltér az ilyen igenevek köznyelvi használatától. Komlósy elemzése és az én megoldásom vázlatosan a következőképpen vethető össze (mindkét esetben Komlósy terminusait használom a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében):

(37) a. Komlósy (1992):		b. ez a cikk:	
(A) típus	(B) típus	(a) típus	(b) típus
aktív	passzív	aktív	újságnyelvi
újságnyelvi	passzív		

A két felfogás közötti lényegi különbség értékelésére itt nincs módomban kitérni.

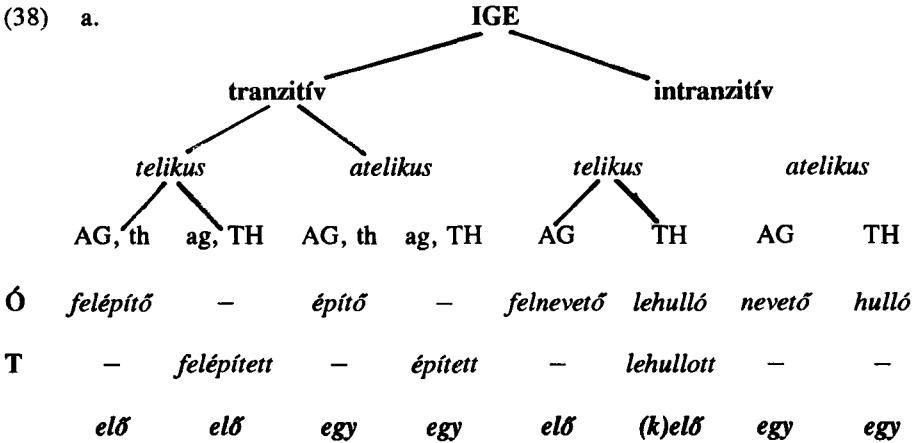
Az igenevek tulajdonságait többek között az alábbi rendszerező igényű művek tárgyalják: Simonyi (1913), Klemm (1928), Károly (1956), Papp (1962) Tompa (1961, 1965), Rácz (1968) és Grétsy–Kovalovszky (1983, 1985). Jelleghénél fogva – és azon túlmenően is – Károly (1956) messze a legátfogóbb, legalaposabb és legkövetkezetesebb. Ez a munka például megkülönbözteti bizonyos igeneves szerkezetek cselekvő vagy szenvedő jelentését, valamint cselekvő vagy szenvedő értelmét. Az előbbi a mi felfogásunkban a grammatikai funkciók szintjével (alany, tárgy stb.) állítható párhuzamba, míg az utóbbi a szemantikai szerepek szintjével. Károly rendszerében a *megsárgult levél*, *felépült ház* típus cselekvő jelentésűnek és passzív értelműnek minősül. Bár a kódexek korából vett adatainak sokasága határozottan ezt sugallná, Károly nem jut el az általam főntebb megfogalmazott általánosításig, annak megállapításáig, hogy a *-t/-tt* képző használatát alapvetően egyetlen elv vezérli: a passzív jelentésmozzanat megléte. Az adatok elemzése során pedig egyértelműen kiderül, hogy az ilyen igenév vagy passzív jelentésű (és egyben passzív értelmű is), vagy cselekvő jelentésű de szinte kötelező jelleggel szenvedő értelmű. Mindezek alapján az én „passzív” általánosításom a követ-

kezésképpen fogalmazható meg Károly terminusaival: a *-t/-tt* képző használatának alapvető feltétele az, hogy az igeneves szerkezet szenvedő jelentésű és/vagy szenvedő értelmű legyen.

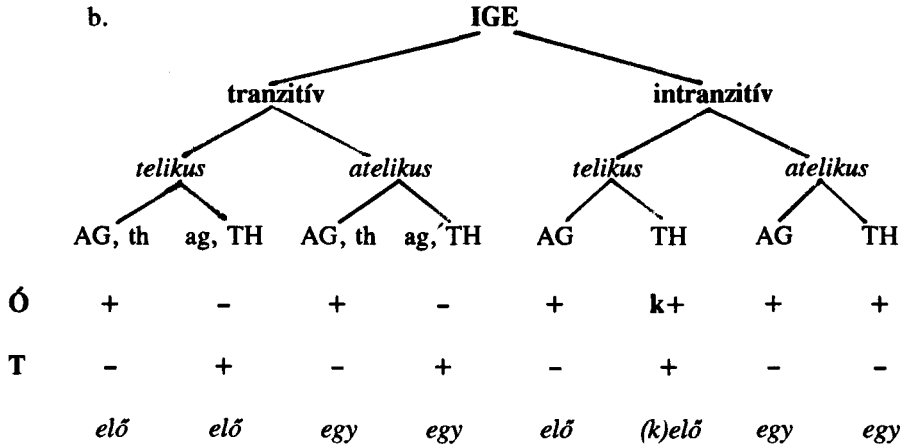
Egyetlen olyan cikkről van tudomásom, amely tölem függetlenül felveti azt az elméleti lehetőséget, hogy a *-t/-tt* elsődlegesen passzív képző. Ez a cikk Stanitz (1983), amely a *Nyelvőr* hasábjain éveken keresztül folyó vitához szól hozzá. A vita eredetileg a *-t/-tt* igenevek állítmányi használatának megítélésével kapcsolatban bontakozott ki. Stanitz csak röviden vázolja a passzív értelmezés létjogosultságát, és arra ösztönzi a generatív nyelvtanokat, hogy dolgozzák ki e megközelítés részleteit. (Reményeim szerint ebben a cikkemben elvégeztem egy ilyen jellegű elemzés alapvetését.) Töredékességén túlmenően az a legnagyobb probléma Stanitz cikkével, hogy azt feltételezi, hogy a *-t/-tt* végű igenevek használata az újabb nyelvállapotokban tolódt (tolódik) a passzív jelentés irányába. Ez – Károly (1956) imént idézett megállapításai, valamint az újságnyelvben terjedő új használat fényében – nyilvánvaló tévedés. Nem meglepő tehát, hogy Rácz (1983), amely a *Nyelvőr*nek ugyanabban a számában, közvetlenül Stanitz cikke után jelent meg (mintha a folyóirat szerkesztősége szükségét érezte volna annak, hogy a cikk téves általánosítását azonnal kiigazítsa), könnyűszerrel cáfolja, hogy a passzív jelentés felé haladna ez az igenév. Amint az az én megállapításaimból kitűnik, itt éppen egy fordított folyamat zajlik. Az igenév a passzív jelentés felől halad valamerre. Mind Komlósy (1992), mind az általam javasolt elemzés szerint e folyamat végeredménye a képző megkettőződése (lesz).

Végezetül bemutatom, hogyan fest a legfontosabb predikátumtípusok és az *-ó/-ő*, valamint a *-t/-tt* képzők kapcsolódási lehetőségeinek rendszere a cikkben leírt elemzési eljárás tükrében. A **telikus** és **atelikus** jegyek a teljes igenévi kifejezésekre értendők. A vonzatszerkezetekben található argumentumokat a legtipikusabb szemantikai szerepük rövidítésével jelölöm, csupa nagybetűvel tüntetve fel azt az argumentumot, amely az alanyi funkciót kapja. Először egy-egy példával szemléltetem a képzők használatát, majd + és – jeleket alkalmazok a könnyebb áttekinthetőség érdekében.

(38) a.

b.

Látható, hogy a tranzitív igék esetében a két képző teljesen eltérő hozzárendelési mintát követ (az *-ó/-ő* aktív, a *-t/-tt* pedig passzív), és (emiatt) mind a kettő előfordulhat egyidejű és előidejű szerkezetekben is. Intranszítív predikátumok esetében a *-t/-tt* végű igenév csak akkor használható, ha egyrészt a predikátum argumentuma patienszi szemantikai szerepű, másrészt a teljes igeneves szerkezet telikus. Az első feltételről az ágensi argumentum elnyomására vonatkozó szabály gondoskodik, a másodikról a két képző elsődleges és másodlagos aspektuális jegyei közötti különbségtétel. Bár a lexikai hozzárendelés szabá-

lyok mindkét igenévtípus használatát megengedik az *intranszítív-atelikus-TH* oszlopban, az atelikus jelleg miatt a megcélzott aspektuális jelentés csak az egyidejű lehet, és az *-ó/-ő* képző rendelkezik ezzel az elsődleges jeggyel. A 2.5 pontban azt is kifejtettem, hogy a *lehulló cserepek* példájával szemléltetett típusnak bizonyos szituációkban az anyanyelvi beszélők eltérő aspektuális értelmezés tulajdonítanak. Ha előidejűnek értelmezik, akkor első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *-t/-tt* képzős alaknak, amelynek elsődleges jegye az előidejű, ki kell szorítania az *-ó/-ő* képzőset. Annak, hogy ez mégsem így van, mint láttuk, az a magyarázata, hogy (az előidejű olvasatban) az *-ó/-ő* igeneves szerkezet másfajta előidejűséget (közvetlen előidejűséget érzékeltet). Ha pedig az ilyen alakulatokat egyidejűnek értelmezik, az sem jelent semmi problémát a rendszer számára, mert ebben az esetben a *k+* helyére – kerül, és a két képző használata teljes mértékben komplementer eloszlást fog mutatni.

IRODALOM

- Bresnan, Joan szerk. 1982a: *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, MIT.
- Bresnan, Joan 1982b: The passive in Lexical Theory, in Bresnan szerk. 1982a: 3–86.
- Bresnan, Joan – Kanerva, J. 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar, *Linguistic Inquiry* 20 (1), 1–50.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the Theory of Relation Changes in LFG, *Language Research*, Volume 26, 637–652.
- Comrie, Bernard 1976: *Aspect*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő Kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1956: *Igenévszerkeztünk a kódexirodalom első szakaszában = Nyelvtudományi Értekezések 10*, Budapest, Akadémiai.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Komlósy András 1991: *Régensek és vonzatok*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. Első kötet. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.

- Laczkó Tibor–Ackerman, Farrell 1984: *“Passive” NPs and thematic constancy in Hungarian*, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Laczkó Tibor 1985: *Melléknévi igeneves szerkezetek a magyarban*, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Laczkó Tibor 1989: A lexikai-funkcionális grammatika főbb jellemzői, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 367–374.
- Laczkó Tibor 1993: Hungarian participial constructions and the theory of lexical mapping, in Bimbó Katalin – Máté András szerk.: *Papers from the Fourth Symposium on Logic and Language*, Budapest, 149–163.
- Papp István 1962: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében, *Magyar Nyelvjárások* 8, 61–81.
- Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rácz Endre 1974: Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 98, 385–398.
- Rácz Endre 1975: Transzitiv igék igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 99, 3–11.
- Rácz Endre 1983: A szenvedő jelentés felé? *Magyar Nyelvőr* 107, 394–397.
- Simonyi Zsigmond 1913: *A jelzők mondattana*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Stanitz K. 1983: Egy magyartalanság ellen – funkcionális megközelítéssel, *Magyar Nyelvőr* 107, 389–394.
- Tompa József szerk. 1961–1965: *A mai magyar nyelv rendszere I–II*, Budapest, Akadémiai.

HUNGARIAN PERFECT PARTICIPLES
AND THE THEORY OF LEXICAL-FUNCTIONAL GRAMMAR

TIBOR LACZKÓ

(KLTE)

The paper consists of two main parts. The first offers an overview of the theory of lexical mapping, a relatively new component of Lexical-Functional Grammar. The second discusses the problems of describing Hungarian participles ending in *-t/-tt*, traditionally called perfect participles and it outlines a new and more explanatory analysis by dint of the new component of Lexical-Functional Grammar. It also compares *-t/-tt* and *-ó/-ő* participles. The major aspects of the new account are as follows.

1. The application of the *-t/-tt* participial suffix is subject to one general principle: it has to suppress the "external" (that is, [-o]) argument of the predicate (either transitive or intransitive) that it is attached to.

2. As regards the expression of, or compatibility with, aspectual relations, the two participial types under investigation are to be described in terms of the following **primary** and secondary features.

-t/-tt: **anteriority**; **simultaneity**

-ó/-ő: **simultaneity**; **anteriority**

It is claimed that the interplay of these two principles makes non-trivial predictions which are borne out by the relevant Hungarian data.

A MAGYAR FŐNEVEK ÉS DETERMINÁNSOK INTERPRETÁCIÓJA STRUKTURÁLT TARTOMÁNYÚ SZEMANTIKAI MODELLEKBEN

Maleczki Márta

József Attila Tudományegyetem

Általános Nyelvészeti Tanszék

6722 Szeged, Egyetem u. 2.

e-mail: maleczki@hung.u-szeged.hu

0. A cikk tartalma, szerkezete

A cikk témája a magyar főnevek és az egyszerű (egyetlen determinánst és egy főnevet tartalmazó) főnévi csoportok referenciális tulajdonságainak vizsgálata. Az ehhez használt elméleti keret a modellelméleti szemantikának az az ága, amit algebrai szemantikának hívnak. Ez az irányzat onnan kapta a nevét, hogy a szemantikai interpretációhoz használt modelleknek algebrai szerkezetet tulajdonított. Mivel ilyen jellegű kutatások a magyar nyelvvel kapcsolatban és magyar nyelven jórészt nincsenek, szükségesnek tartottam az elméleti háttér olyan szintű ismertetését, amelynek alapján a cikk fő gondolatmenetei különösebb előismeretek nélkül is érthetővé válnak.

Az első részben az elméleti háttérrel vázolólok; először a modellelméleti szemantikai kutatások mibenlétéről, majd az általánosított kvantorok elméletéről, végül a strukturált tartományú szemantikai modellekről lesz szó. A második részben ezeket az ismereteket felhasználva bemutatom a magyar főnevek és determinánsok szemantikai interpretációjának egy lehetséges módját, vázlatosan összevetve elképzeléseimet az angol nyelvi adatok alapján létező megoldásokkal. Különösen fontosak a végső konklúzió levonása szempontjából a *minden* determinánssal és a határozott névelővel kapcsolatban javasolt új megoldások. A részletes vizsgálódások során kirajzolódott következtetéseket a harmadik, zárófejezetben összegzem.

1. Az elméleti háttér

1.1. Modellelméleti interpretáció természetes nyelvek számára

A modellelméleti szemantikai kutatások lényege az, hogy az egyes természetes nyelvi kifejezésekhez tartozó jelentéseket és ezek összefüggéseit valamilyen jól meghatározott matematikai modell segítségével ábrázolják (modellálják), s így a modellnek a természetes nyelvtől függetlenül meglévő tulajdonságai által világossá (explicitté) és magyarázhatóvá válnak a szemantikai jellegzetességek és azok összefüggései. A szemantikai interpretációnak modellelméleti, igazságfeltételes¹ és kompozicionális² tulajdonságai meg egyeznek a (matematikai logikai) formális nyelvek interpretációjának tulajdonságaival. A matematikai logikai módszerek természetes nyelvekre való kiterjedtebb alkalmazása Richard Montague nevéhez fűződik. Az ő meggyőződése szerint a logikai nyelvek addig bővíthetők, finomíthatók, amíg azok a szemantikai jelenségek is megragadhatók lesznek segítségükkel, amelyek csak a természetes nyelvekben vannak meg. A természetes nyelvekben és a logikai nyelvek egy jelentős részében is jellemzően jelen van és sajátos problémákat vet fel a szemantikai relációknak az a csoportja, amit összefoglaló néven kvantifikációnak neveznek. Leggyakrabban hivatkozott cikkében Montague (1974a, röviden PTQ) azt mutatja be a hétköznapi angol nyelv egy töredékén, hogy a természetes nyelvi kvantifikáció hogyan kezelhető helyesen egy kellőképpen kidolgozott, intenzionális, típusos lambdakalkulus segítségével. A PTQ-ban mintegy illusztrációként szereplő angol nyelvi fragmentum mindössze három determinánst tartalmaz: a határozott és a határozatlan névelőt, valamint a *minden* determinánst (*the, a/an, every*). A hangsúly ugyanis itt annak az eljárásnak az explicálásán van, amelynek segítségével a természetes nyelv egyértelműsített kifejezéseihez (a szintaktikai analízisfákhoz) szemantikailag adekvát intenzionális logikai formulák rendelhetők. E formuláknak a kvantifikáció szemszögéből nézve két érdekes tulajdonságát kell megemlíteni. Az egyik az, hogy a főnévi csoportok egységes kezelésének érdekében a tulajdonnevetek Montague másodrendű predikátumoknak tekinti, azaz denotációjuk tulajdonságok (elsőrendű predikátumok) összességével egyenlő (mely tulajdonságok egy adott individuumra jellemzőek, s így az igaz-

¹Az igazságfeltételesség azt jelenti, hogy az egyes kifejezések jelentését és ezek kapcsolatát annak figyelembevételével adjuk meg, hogy a belőlük alkotott állítások igazságértékei bármely adott modellben pontosan megállapíthatók legyenek (a homályos eseteket is beleértve).

²A kompozicionalitás elve vagy másképpen Frege-elv: egy kifejezés jelentése kiszámítható alkotórészei jelentéséből és azok kapcsolódási módjából.

ságfeltételek szempontjából a 0-ad rendű és a másodrendű megoldás ekvivalens³). A másik említésre méltó sajtóság, hogy a PTQ-ban szereplő kvantorok a predikátumlogikából jól ismert elsőrendű logikai kvantorok, amelyek mindig a modell 0-ad rendű objektumai (az individuumok) fölött kvantifikálnak⁴.

Később a természetes nyelvi determinánsok formális szemantikai vizsgálatának kiterjesztése során kiderült, hogy a legtöbb természetes nyelvi (köztük sok matematikailag is érdekes) determináns nem írható le az elsőrendű logikai kvantorok, az univerzális és egzisztenciális kvantor (\forall , \exists) segítségével (Barwise–Cooper 1981). Ez vezetett az általánosított kvantorok elméletének a természetes nyelvekre való alkalmazásához. Ennek az egyik alappillére, az, hogy egy főnévi csoport denotációja tekinthető tulajdonsághalmaznak, a PTQ-ban a tulajdonnevekre vonatkozóan már föllelhető.

1.2. Az általánosított kvantorok elmélete

1.2.1. Az elsőrendű logikai kvantoroktól az általánosított kvantorokig

A szokásos elsőrendű logikai kvantorok (\exists , \forall) nyitott mondatok szabad változói fölött kvantifikálnak: az 'x fut'-nak megfelelő Fx nyitott formulából az univerzális vagy egzisztenciális kvantorral zárt formulát hozhatunk létre: $\exists xFx$, $\forall xFx$. A zárt formulákhoz a fent már vázlatosan jellemzett matematikai modellek alapján tudunk valamilyen igazságértéket rendelni. Egy M modell mindig tartalmaz egy modellszerkezetet (E), azaz entitások azon (strukturálatlan vagy strukturált) halmazát, amelyből a természetes nyelvi kifejezések denotációit kiválaszthatjuk; és egy modell-hozzárendelést (f), vagyis a nyelvi kifejezések és a modellstruktúra között közvetítő leképezést.

Az **elsőrendű logikai kvantorok** (a közismert univerzális és egzisztenciális kvantor) mindig az egész modellszerkezethez (és csak ahhoz) viszonyítanak, efölött kvantifikálnak: az individuumváltozók az entitások halmazán (E -n) „futnak végig”. Pl. $\exists xGx$ akkor és csak akkor igaz, ha van olyan individuum (bárhol, az egész modellben) amely benne van a G predikátum (ami pl. a *gondolkodik* igének felelhet meg) által kijelölt individuumhalmazban, azaz G extenziójában; vagyis $\exists xGx$ minden olyan modellben igaz lesz, ahol G nem az üres halmazt denotálja.

³Azaz pl. a *Hugó zöldszemű* állítás igazságfeltételeinek olyan módon való megadása, mely szerint ez az állítás akkor és csak akkor igaz, ha a Hugó nevű individuum (0-ad rendű entitás) benne van a zöldszeműek halmazában, logikailag ekvivalens azzal a meghatározással, hogy a fenti állítás akkor és csak akkor igaz, ha a „zöldszemű” tulajdonság benne van a Hugóra jellemző tulajdonságok összességében (l. részletesebben az 1.2.2.-ben).

⁴Mivel az intenzionalitás kérdése nem játszik szerepet az itt bemutatandó problémák tárgyalásában és megoldásában, ezt a cikkben végig figyelmen kívül hagyom.

Az **általánosított kvantorok** ezzel szemben mindig kijelölik az E-n belül azt a halmazt is, ahonnan az általuk lekötött változók az értékeiket fölvehetik. Így az általánosított kvantorok elméletében a *kvantor* szó alatt mindig egy **egész főnévi csoport** denotációja értendő: egy kvantornak megfelelő szintaktikai egység legalább egy főnévből áll, és – nyelvenként változóan, a szintaktikai szabályoknak megfelelően – emellett tartalmazhat még egy (egyszerű vagy komplex) determinánst (pl. *Hugó, minden ló, az összes fa, két ház, sok kutya*)⁵. Az általánosított kvantorok előnye az elsődendű logikai kvantorokkal szemben kettős: szintaktikai és szemantikai. Szintaktikai jellegű előnyük, hogy igazodnak a természetes nyelvek azon strukturális sajátosságához, hogy egy konstituenst alkot a determináns és a főnév. A másik, szemantikai természetű előnyük, hogy segítségükkel explikálhatókká válnak a természetes nyelvekben nagy változatosságban föllelhető, de az elsődendű \exists , \forall logikai kvantorokkal nem definiálható determinánsok tulajdonságai is, l. Barwise – Cooper (1981). Itt csak egyetlen példa álljon ennek illusztrálására.

(1) A legtöbb teknős zöldszemű.

Az (1)-ben kifejezett állítás az egész univerzum fölött kvantifikálva csak vagy (2)-nek, vagy (3)-nak megfelelően lenne értelmezhető:

(2) (a legtöbb x)(x teknős \rightarrow x zöldszemű)

(3) (a legtöbb x)(x teknős & x zöldszemű)

(1) a (2) alapján akkor és csak akkor lenne igaz, ha az univerzum legtöbb elemére fönnállna, hogy amennyiben az teknős, akkor zöldszemű. Sajnos azonban az implikáció logikai művelete (\rightarrow) miatt az univerzum nem teknős individuumai igazzá tehetik ezt a formulát olyan esetekben is, amikor az intuíciónk alapján hamisnak kellene lennie. Az implikáció ugyanis per definitionem igaz, ha az előtagja hamis, azaz ha x nem teknős. Ha tehát a modellünk pl. 90 nem teknős és 10 teknős individuumot tartalmaz, és a *legtöbb*-et mondjuk az individuumok legalább 90 %-ára értjük, akkor akár akkor is igaz lehet (2), ha a 10 közül egyetlen teknősnek sem zöld a szeme. Hiszen ekkor 90 individuumra igaz lesz, hogy ha teknős, akkor zöldszemű, és csak 10-re – épp a 10 teknősre – lesz hamis.

A (3)-ban megadott formula viszont akkor és csak akkor igaz, ha az univerzum legtöbb eleme zöldszemű teknős. Márpedig (1) nyilvánvalóan nem ezt állítja: ha a fent leírt modellben a 10 teknős közül 9 zöldszemű, akkor (1) az intuíciónk szerint igaz, ezzel

⁵Az e cikkben levonandó következtetések szempontjából elegendő a legegyszerűbb főnévi csoportokat (a pusztá főnév, valamint a determináns + főnév szerkezetűeket) figyelembevenni.

szemben a (3)-ban megadott formula ugyanekkor hamis lesz (hiszen a modell individumainak csak 9 százaléka zöldszemű teknős).

Nyilvánvaló, hogy (2)-vel is, (3)-mal is az a baj, hogy az univerzum összes eleme fölött kvantifikálnak, ahelyett, hogy csak a teknősökre korlátoznák a kvantifikációt. Hiszen (1)-gyel **nem az univerzum legtöbb eleméről** állítunk valamit, hanem csak azt akarjuk mondani, hogy a **teknősök közül a legtöbb zöldszemű**:

(4) (a legtöbb teknős x)(zöldszemű x)

A (4)-ben azonban, mint látható, a kvantor nem a *legtöbb* önmagában, hanem a *legtöbb teknős*. Vagyis egy teljes főnévi csoport, nem csak a determináns.

1.2.2. Az általánosított kvantorok

Döntő tehát az általánosított kvantorok elméletében az, hogy ezek mindig tartalmaznak egy főnevet is: a determinánsok (pl. *a/az, egy, minden, néhány, a legtöbb, sok, kevés* stb.⁶) önmagukban sohasem alkotnak kvantort. Ez gyökeresen eltér az elsőrendű logikai nyelvekből ismert kvantorok (\exists, \forall) jellemzőitől, valamint attól a módtól, ahogyan ezeket a természetes nyelvek szemantikai interpretációjának megadása során használni szokták. Az általánosított kvantorok logikai elméletének természetes nyelvekre való alkalmazását elsőként Jon Barwise és Robin Cooper végezte el (Barwise – Cooper 1981). Cikkükben Montague-nak a tulajdonnevekkel kapcsolatos nézetét az összes főnévi csoportra kiterjesztve kifejtik, hogy ezeknek a szemantikai interpretációját abból a megfigyelésből kiindulva adhatjuk meg, mely szerint a főnévi csoportok bármely modell predikátumainak egy osztályozását adják: az egyik osztályba azok a predikátumok tartoznak, amelyek igazak a főnévi csoport denotációjára, a másikba pedig azok, amelyek nem igazak. Ily módon bármely főnévi csoport denotációját azonosíthatjuk azon predikátumok összességével, amelyekkel összekapcsolva igaz állítást eredményeznek.

⁶A magyar leíró nyelvtani hagyományok ezeket a szavakat a legkülönbözőbb szófajokba sorolják (névelők, számnevek, névmások). Ezek a besorolások azonban tökéletesen elhomályosítják e szavaknak mind szintaktikai, mind szemantikai szempontból egységes tulajdonságait: ti. hogy egy köznév előtt állva szintaktikai (disztribúciós) egységet, főnévi csoportot alkotnak, a főnévi csoportok pedig az itt is kifejtett gondolatmenetek alapján olyan jól definiálható szemantikai egységek, amelyekben a determinánsok modellelméleti szempontból sok tekintetben egységesen kezelhető, de speciális jelentésű alkotórészek.

Tekintsünk egy egyszerű példát, ahol a modell individuumai,

$E = \{\text{Amália, Bodri, Hugó, Manci}\}$,

a modellben szereplő tulajdonságok pedig a következők:

K : = kékszemű, Sz : = szakállas, U : = utál korán kelni, $É$: = ért az absztrakt algebrahoz, S : = szereti a sört, V : = szénanáthája van a vadkendertől, H : = horkol, M : = minden vágya egy habfürdő.

Mindezen tulajdonságok együttese pontosan kijelölheti modellünkben pl. Hugót. Az egyértelmű azonosíthatósághoz persze az is szükséges, hogy Hugó legalább egy tulajdonságban különbözzék az univerzum összes többi individuumától, ennek a feltételnek a teljesülése azonban reális nagyságú modellek esetében kézenfekvő. Még ebben a kicsike modellünkben sem nehéz tulajdonságaikkal egyértelműen meghatározni az individuumainkat: ha pl. Amália ugyanazon tulajdonságokkal rendelkezik, mint Hugó, kivéve, hogy nem szakállas, ha Bodri ugyanazon tulajdonságokkal rendelkezik, mint Hugó, de nem ért az absztrakt algebrahoz, s ha Mancsi tulajdonságai között szerepel az, hogy kékszemű, hogy utál korán kelni, hogy ért az absztrakt algebrahoz, szereti a sört, szénanáthája van a vadkendertől és minden vágya egy habfürdő, de nem szakállas és nem horkol, akkor mind a négy individuumot egyértelműen meghatározzák (azaz az összes többi individuumtól elkülönítik) tulajdonságaik:

Hugó: = $\{K, Sz, U, É, S, V, H, M\}$

Amália: = $\{K, U, É, S, V, H, M\}$

Bodri: = $\{K, Sz, U, S, V, H, M\}$

Manci: = $\{K, U, É, S, V, M\}$

Ha az individuumokat így módon tulajdonságaikkal azonosítjuk, világos, hogy pl. a *Manci kékszemű* állítás igazságértékét nemcsak úgy kaphatjuk meg, hogy megnézzük, vajon Mancsi benne van-e a kékszemű egyedek halmazában, hanem úgy is, hogy megnézzük, vajon a „kékszemű” tulajdonság benne van-e Mancsi tulajdonságainak a halmazában. A kétféle eljárás ugyanazt az eredményt adja: adott individuumról (Manci) akkor és csak akkor állítható egy tulajdonság (kékszemű), ha az eleme az individuumot jellemző tulajdonsághalmaznak; s természetesen csak akkor lesz eleme, ha az adott predikátumunk (kékszemű) denotációjában szerepel az individuumunk (Manci).

A determináns és köznevet tartalmazó főnévi csoportok esetében a denotációikat megadó eljárás lényege ugyanez: pl. a *minden teknős* denotációja azon tulajdonságok

összessége lesz, amelyek a modellünkben minden teknősrre igazak (vagyis azon halmazok összessége, amelyeknek része a *teknős* által denotált halmaz); a *néhány macska* denotációja azon tulajdonságok összessége lesz, amelyek néhány macskára igazak (vagyis azon halmazok összessége, amelyeknek metszete a *macska* által denotált halmazzal nem üres)⁷, az *a kutya* denotációja azon tulajdonságok összessége, amelyek a társalgási univerzum modelljének egyetlen releváns kutyájára igazak, stb.

Az általánosított kvantorok elméletéből az alábbi két tulajdonság lesz lényeges a továbbiakban:

- (5) 1) Az általánosított kvantor mindig tartalmaz egy főnevet.
 2) Az általánosított kvantor denotációjának megadásakor tekintettel vagyunk arra, hogy milyen viszonyban van azokkal a predikátumokkal, amelyekkel állítást alkothat.

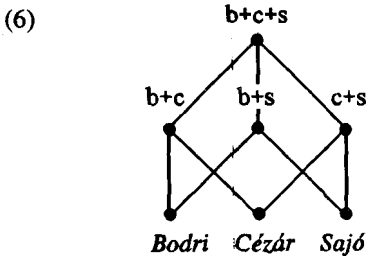
A főnévi csoportok szemantikájának ezek az általános tulajdonságai megmaradnak az általam javasolt megközelítésben is. Nem tartom meg azonban a főnévi csoportok denotációinak másodrendű definícióit. Ezek helyett olyan elsőrendű, de kétkomponensű denotációkat javasolok, amelyek egyrészt azon individuumok halmazát fogják megadni, amelyekre a főnév(i csoport) referál, másrészt pedig azokat a relációkat fogják specifikálni, amelyek nélkülözhetetlenek azon állítások igazságfeltételeinek megadásához, amelyekben az adott főnév(i csoport) szerepel. Ehhez azonban a modellszerkezetet nem tekinthetjük egy egyszerű entitáshalmaznak, hanem strukturálnak kell feltételeznünk.

1.3. Strukturált modellek

Az 1980-as években egy sor olyan cikk jelent meg a főnevek, főnévi csoportok, illetve az ezekre alkalmazható predikátumok denotációinak vizsgálatával kapcsolatban, amelyekben a kutatók feltételezik, hogy a természetes nyelvek szemantikáját adekvátan leíró modellekben nem pusztán egy strukturálatlan entitáshalmazt célszerű szerepeltetni, hanem E (a modell-szerkezet) egy jól meghatározható algebrai struktúrával helyettesíthető (l. többek között Link 1983, 1991, Landman 1989a, 1989b). E struktúra meghatározásának alapjául szolgáló „metafizikai” gondolat az, hogy a modell tartalmazhat olyan, eleve többes számú entitásokat, amelyeknek ontológiai státusza nem különbözik az egyes

⁷Egy A halmaz akkor és csak akkor része a B halmaznak, ha A minden eleme B-nek is eleme. A és B halmazok metszete azon elemek halmaza, amelyek A-nak is és B-nek is elemei.

számúakétől. Azaz a modellünkben lesznek olyan **individuumok**, amelyek **összegeknek** feleltethetők meg. Pl. egy három kutyát tartalmazó modellben a Bodrinak, Cézárnak és Sajónak megfelelő egyes számú individuumokon kívül szükségképpen szerepelni fognak még a Bodri + Cézár, Bodri + Sajó, Cézár + Sajó, és a Bodri + Cézár + Sajó többes számú individuumok is. Persze az nyilvánvaló, hogy ezek a többes számú individuumok nem függetlenek az egyes számúaktól, s egymástól sem: pl. a Bodri + Cézár duális individuum a Bodri és Cézár szinguláris individuumokból állnak, a Bodri + Sajó a Bodriból és a Sajóból, a Cézár + Sajó pedig Cézárból és Sajóból; s a három duális individuum összege, csakúgy, mint a három szingulárisé, a Bodri + Cézár + Sajó individuum lesz. Ezeket a relációkat a (6)-ban megadott ábrával fejezhetjük ki:

A pontok (●) elrendezésének és az őket összekötő vonalaknak a értelmezése nagyjából az⁸, hogy bármely individuum (●) saját maga és azon alatta lévő individuumok összegének tekintendő, amelyekből vonalak vezetnek hozzá. Az ilyen diagramokat az algebraiban Hasse-diagramoknak nevezik; ezeknek a segítségével részben rendezett halmazok ábrázolhatók: amely elemek összehasonlíthatók a rendezés szempontjából, azokat vonal köti össze, s amely pont följebb van rajzolva, mint egy vele vonallal összekötött másik, az a rendezés szempontjából magasabban van (valamilyen értelemben nagyobb-egyenlő: \geq), mint az alatta lévő s vele vonallal összekötött elem.

Ha elfogadjuk tehát, hogy vannak a modellünkben többes számú entitások is, akkor – mivel ezek az egyes számú entitásokkal bizonyosan összehasonlíthatók, és némelyikük egymással is – az az algebrai struktúra, amivel a főnévi csoportok denotációit megadhatjuk, részben rendezett struktúra lesz: olyan halmaz, amelyben rendezés (\leq) van értel-

⁸Az egyszerűség kedvéért nem teszek különbséget itt a Hasse-diagram pontjai és az általuk reprezentált elemek (individuumok) között. Mindig észben tartandó azonban, hogy itt és a következőkben végig elvont, absztrakt algebrai struktúráról van szó, és a rajzok, diagramok csak ezeknek a vizuális szemléltetései.

mezve⁹. Azonban a rendezési reláció megadása önmagában kevés, szükség van még egy műveletre is, amely bármely két elemhez hozzárendeli azt az elemet, amelyik éppen a kettőnek az összege. Ez nagyjából megfeleltethető volna annak a műveletnek, amit az algebraiban a legkisebb felső korlát hozzárendelésének, azaz szuprémumképzésnek¹⁰ neveznek. Ennek a műveletnek a segítségével a modell bármely két individuumához meg tudjuk adni a modell azon individuumát, amely pontosan ezeket (ezeket és csak ezeket) fogja tartalmazni. Az olyan részben rendezett halmazokat, ahol bármely két elemnek van legkisebb felső korlátja, **additív félhálónak** nevezik. Ráadásul nekünk tetszőleges számú individuum esetében is bizonyosan meg kell tudnunk mondani, hogy ezeknek az összege pontosan melyik individuum lesz a modelltől, vagyis a félhálónk **teljes félháló** lesz. Fontos még észrevennünk, hogy egy olyan, legalább két elemet tartalmazó struktúrában, amelyik helyesen akarja tükrözni a természetes nyelv főnévi denotációjának a szerkezetét, nincs olyan elemünk, amelyik mindegyik elemnél lejjebb van rendezve (\leq), azaz nincs a félhálónknak legalsó eleme. Azaz, ha pl. Bodrit és Cézárt tartalmazza az univerzumunk, akkor fogja tartalmazni Bodri + Cézárt is, de Bodri és Cézár egymáshoz képest rendezetlen marad: mindkettő **atomja** a félhálónak (azaz igaz rájuk, hogy nincs a félhálónak olyan eleme önmagukon kívül, amely kisebb-egyenlő velük), de egyik sem legalsó eleme a félhálónak a fenti értelemben.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a **modellstruktúra egy legalsó elem nélküli teljes additív félháló**¹¹.

Ezen belül minden egyes köznévnnek mint lexikai egységnek szintén egy-egy ugyanilyen struktúra, azaz egy-egy legalsó elem nélküli teljes additív félháló fog

⁹Hogy ez a rendezés pontosan milyen viszonyt fejez ki a modell elemei között, az attól függ, hogy magukat ezeket az elemeket (individuumokat) miknek tekintjük. Az bizonyos, hogy valamiképpen egyneműeknek kell tartanunk őket (ontológiai státuszuk nem lehet különböző), ezt azonban többféleképpen is elérhetjük. Tekinthejük őket pl. halmazoknak: a szinguláris individuumok egyelemű halmazok, a duálisak kételeműek, stb. (Link 1983); ebben az esetben a rendezési reláció a „részhalmaza” relációnak felelne meg, s a félhálónk nem más, mint az eszerint rendezett hatványhalmaza az egyes számú elemekből álló halmaznak (mínusz az üres halmaz). Vagy tekinthejük az individuumokat fajtáknak, s ekkor a relációnk nem a halmazelméleti „része” reláció lesz, hanem egy elvontabb (de hasonlóképpen reflexív, antiszimmetrikus és tranzitív) „példánya”, „megvalósulása” (*instance of*) reláció, l. Ojeda (1993).

¹⁰Egy részben rendezett H halmaz bármely két $a \in H$, $b \in H$ elemének az az (a -tól vagy b -től nem feltétlenül különböző) $c \in H$ lesz a legkisebb felső korlátja, amelyre igaz az, hogy $a \leq c$, $b \leq c$, és bármely olyan $d \in H$ -ra, amelyre $a \leq d$, $b \leq d$ teljesül, teljesül az is, hogy $c \leq d$.

¹¹Valójában ennél pontosabban is meg lehet határozni a természetes nyelvek számára legadekvátább struktúrákat, ha az összegképzés műveletét nem a szuprémumképzéssel azonosítjuk, hanem az elemek átfedésének (overlapping) definícióját felhasználva adjuk meg. Az ilyen struktúrákat mereológiának hívják, l. Ojeda (1993).

megfelelni. Az emögött a modellezési eljárás mögött meghúzódó nyelvi intuíció különösen jól szemléltethető magyar nyelvi példákkal. A magyarban ugyanis lehetséges megszámlálható, egyes számú névelőtlen közneveket használni jól formált mondatokban. Figyeljük tehát meg az ilyen pusztá főneveket tartalmazó mondatok igazságfeltételeit:

(7) Hugó kutyát lopott.

Intuíciónk szerint (7) igaz lesz pl. a (6)-ban szereplő kutyákat tartalmazó modell alapján akkor és csak akkor, ha Hugó a félhálót alkotó valamelyik individuum világbeli megelőjét ellopta, s mindegy, hogy a hét elem (●) közül melyiket választjuk: azaz (7) igaz, ha Hugó Bodrit lopta el, igaz, ha Sajót, és igaz, ha Cézárt; de igaz akkor is, ha Bodri + Sajót, Cézár + Sajót, vagy Bodri + Cézárt lopta el; s igaz akkor is, ha netalántán az univerzum mindhárom kutyáját ellopta. Nyilván bármilyen nagyságú modellben (7) akkor és csak akkor lesz igaz, ha Hugó az adott univerzum kutyáinak a strukturált denotációjában található egy individuummal az „ellopta” relációban áll. Mivel azonban mindegy, hogy melyikkel, a (7)-ben szereplő *kutya* szó az összes kutyának nevezhető individuumot denotálja, s ezek példánkban a (6)-ban szereplő alsó elem nélküli teljes additív félhálót alkotják.

2. A magyar főnevek és egyszerű főnévi csoportok szemantikája

A következőkben végig feltételezem, hogy a modellünk szerkezete tartalmaz legalább egy $\langle E, + \rangle$ objektumstruktúrát, amely az 1.3.-ban jellemzett legalsó elem nélküli teljes additív félháló¹²; továbbá van egy f modell-hozzárendelésünk; ez az f függvény adja meg minden természetes nyelvi kifejezésnek a modellbeli denotációját¹³. A főnévi csoportok denotációja (azok az individuumok, amelyekre referálhatnak) modelenként változhat; vannak azonban olyan állandó mozzanatok az általánosított kvantorok

¹²Az eddig említett művektől eltérően, de pl. Bach (1986), Krifka (1989) álláspontját elfogadva feltételezem, hogy a modell nem pusztán egyetlen fajta entitásstruktúrát tartalmaz (az objektumokét), hanem egy ettől diszjunkt eseménystruktúrát is. Azonban mivel ez utóbbi az igei predikátumok modellezésére szolgál, az általánosított kvantorok problémakörének tárgyalásakor nincs rá szükség (azonban a magyar nyelv egyéb szemantikai problémáinak tárgyalásánál az eseménystruktúra feltételezése szerfelett hasznosnak látszik, l. Maleczki 1992, 1994).

¹³Általában a szemantikai interpretációk megadását egy közvetítő reprezentációs nyelv (rendszerint valamilyen logikai nyelv, l. 1.1.) segítségével szokták elvégezni úgy, hogy a kutatás szempontjából releváns természetes nyelvi töredéket „lefordítják” erre a könnyen interpretálható nyelvre. Azonban a közvetítő nyelv csak hasznos segédeszköz, elvi jelentősége nincs, akár el is hagyható, l. Montague (1974b). Mivel az itt felvetett problémák tárgyalása ezt megengedi, az egyszerűség kedvéért végig feltételezem, hogy f közvetlenül interpretálja a természetes nyelvi kifejezéseket.

szemantikájában, amelyek modellektől függetlenül is megragadhatóak. Itt ezekre fogom összpontosítani a figyelmet.

Az általánosított kvantorok elméletéből leszűrt és a strukturált modellekben is feltétlenül érvényes tanulságokat (5)-ben foglaltam össze (1.2.2.), és itt mint kiindulópontot megismétlem:

- (5) 1) Az általánosított kvantor mindig tartalmaz egy főnevet.
- 2) Az általánosított kvantor denotációjának megadásakor tekintettel vagyunk arra, hogy milyen viszonyban van azokkal a predikátumokkal, amelyekkel állítást alkothat.

Először tehát a (névelőtlen) főnevek szemantikáját fogom megvizsgálni, majd rátérek azokra a főnévi denotációkon működő megszorításokra, amelyek a számot jelölő inflexiók, valamint a különféle determinánsok jelentéseként foghatók fel.

2.1. A főnevek

2.1.1. A megszámlálható/megszámlálhatatlan különbségről

Itt el kell végezni egy pontosítást, amivel még a modellszerkezet tárgyalásánál maradtam adós. Nem említettem ugyanis külön, de valójában olyan modellt használtam illusztrációként eddig, amely megszámlálható főnevekre alkalmazható. Mint azt az 1.3.-ban említettem, az itt használatos félhálóknak nincs legalsó elemük (ha legalább két elemet tartalmaznak); vannak viszont atomjaik. Atomoknak egy H félháló azon a elemeit nevezzük, amelyekre fennáll az, hogy nincs H -nak olyan a -tól különböző b eleme, amelyre $b \leq a$. Így a (6)-ban szereplő félhálóban a Bodrinak, Cézárnak, Sajónak megfelelő individuumok a félháló atomjai, és (6) ún. atomos félháló. Ez nagyjából azt jelenti az intuíció számára, hogy a félhálóknak vannak minimális elemei, s ezekből a diszkrét entitásokból „összerakható” a félháló mindegyik nem-atomos eleme. Így a félháló minden individuumának jól meghatározható egyedi alkotórészei vannak; ennél fogva a főnév, amit denotál, megszámlálható kell, hogy legyen. Márpedig tudjuk, hogy a természetes nyelvek ún. megszámlálhatatlan főneveket (anyagneveket) is tartalmaznak: pl. *víz*, *bor*, *agyag* stb. Ezek azonban egy strukturált modell alapján csak abban különböznek a megszámlálható főnevektől, hogy az általuk denotált félháló nem lesz atomos: a víznek szemantikai szempontból bármely kis része is víz, az agyagnak bármely része is agyag, vagyis nem tudunk minimális egységeket elkülöníteni. Ha pedig nincsenek minimális egységek, nincs

mit megszámlolni, s ezért nem beszélhetünk **egy vízről* vagy **öt agyagról*¹⁴. A megszámlálhatatlan főnevek (vagy anyagnevek) denotációjának egyéb strukturális tulajdonságai azonban ugyanazok, mint a megszámlálhatóké, vagyis amelyekről az előző szakaszban szó volt. A szemléletesség kedvéért tehát továbbra is atomos félhálókkal fogom bemutatni a főnévi denotációkat általában, és csak érintőlegesen foglalkozom a megszámlálhatatlan főnevekkel kapcsolatos speciális problémákkal.

2.1.2. A tulajdonnevek denotációja

Mint azt 1.2.2.-ben láhattuk, a tulajdonnevek denotációja megadható másodrendű predikátumként is (tulajdonságok összességéként), vagy egyszerűen individuumként is. Az itt választott modellelméleti keret nem indokolja, hogy másodrendű predikátumnak tekintsük a tulajdonneveket, különösen mivel a többi főnévi csoport denotációját sem predikátumok összességéként fogom definiálni. Ennélfogva bármely tulajdonnév denotációja egyszerűen az objektumstruktúra egy-egy atomjának felel meg, l. (6).

2.1.3. A köznevek denotációja

Az 1.3. végén szemléltetésként adott példa és érvelés szerint a magyar köznevek lexikálisan adott denotációja egy-egy legalsó elem nélküli, teljes additív félháló. Ez így van a megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek esetében egyaránt; a köztük lévő szemantikai különbség, mint a 2.1.1.-ben láttuk, úgy modellálható, hogy míg a megszámlálható köznevek denotációja atomos félháló, a megszámlálhatatlanoké nem tartalmaz atomokat (l. pl. Krifka 1989, Ojeda 1993¹⁵). Ez azt jelenti, hogy a magyar köznevek mind lexikálisan kumulatív referenciájúak; azaz bármely olyan entitásokat tekintünk is, amelyekre referálhatnak, ezeknek az összege is benne lesz a denotációjukban (éppen ezért tarthatjuk ezt a struktúrát (teljes) félhálónak): ha pl. kiválasztjuk a *kutya* szó denotációjaként először Sajó + Cézár, azután Bodrit a (6)-ból, akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy az összegük, azaz Bodri + Sajó + Cézár is benne lesz a *kutya* denotációjában; éppen úgy, ahogyan bárhonnán vett vízrészecék összege is víz lesz. Vagyis nem a kumulatív referencia különíti el egymástól a megszámlálható és megszámlálhatatlan közneveket, hanem valóban csak az atomosság. Ez nem ennyire kézenfekvő olyan nyelvek esetében,

¹⁴Ezért van szükség valamilyen mértékre, ha egységeket akarunk elkülöníteni; s természetesen a mérték által meghatározott egységek már megszámlálhatók: *egy pohár/üveg/liter víz, öt kosár/zsák/kiló agyag*.

¹⁵A továbbiakban túlnyomórészt csak Ojeda (1993) javaslataival fogom összevetni az itt ajánlott megoldásokat, mert ez az általam ismert legújabb és legteljesebb tárgyalása a témának. Ezek az összevetések elsősorban azt a célt szolgálják, hogy bemutatható legyen, mi az, ami átvett, és mi eredeti gondolat e cikkben.

ahol a megszámlálható egyes számú köznevek nemigen fordulnak elő jól formált mondatokban determináns nélkül (pl. angol). Feltételezhető azonban, hogy ezekben a nyelvekben is van valamiféle lexikális tő, amelynek a denotációja minden köznévről egy-egy félháló, l. Ojeda (1993).

Ezzel tehát részben eleget tettünk (5) 1) azon implicit követelésének, hogy amennyiben az általánosított kvantorokkal kívánunk foglalkozni, először a főnevek denotációját kell közelebbről szemügyre venni. Ez persze az (5) 1)-ből csak akkor következik, ha elfogadjuk a kompozicionalitás elvét (l. 2. lábjegyzet) is, vagyis feltételezzük, hogy egy főnévi csoport jelentése egyrészt a benne szereplő főnév, másrészt a benne szereplő determináns jelentéséből szabályszerűen kiszámítható. Ezt az elvet, mint az intuíció számára kézenfekvő kiindulópontot elfogadva, egy kicsit erősebb állítást is megfogalmazhatunk: mind az egyes és többes számú inflexió, mind a determinánsok korlátozni fogják valamiképpen a hozzájuk tartozó főnévi denotációt. Különböző jelentéseik éppen ezen korlátozások különböző módjainak explikálásával ragadhatók meg.

2.1.4. Az egyes számú köznevek

Az egyes és a többes számú (illetve, ahol van, a duális, stb.) inflexió szemantikai jellemzése Ojeda könyvében hasonló ahhoz, amit itt a determinánsokról általában is feltételezek: ezek kiválasztanak az utánuk álló főnév denotációjából bizonyos részeket. Ojeda (1993) szerint az egyes számú inflexió denotációja egyszerűen az univerzum atomjaiból áll, s ha ez az atomhalmaz találkozik egy lexikálisan adott főnévi denotációval, akkor – egy általános, ún. metszet-elv alapján¹⁶ – az egyes számú főnév extenziója egyszerűen a lexikális főnév denotációját képező félháló atomjainak a halmazával lesz egyenlő. Az itt követett szemléletnek azonban jobban megfelel az alábbi – eredményét tekintve Ojedáéval ekvivalens – meghatározás:

- (8) Az egyes számú inflexió jelentése az a függvény, amely a főnév lexikálisan adott denotációjából pontosan az atomokat választja ki.

A (8)-ban szereplő meghatározás nem ad önálló (modellről-modellre változó) halmazként jellemezhető denotációt az inflexiónak magának. Jelentése csakis egy főnévvel való kapcsolatával, azaz mint függvény jellemezhető; s mint ilyen, minden modellben ugyanúgy

¹⁶A metszet-elv azt mondja ki, hogy amennyiben két olyan kifejezés kombinálódik, amelyek mindegyike az univerzum egy-egy részalmazát denotálja, a belőlük összetett kifejezés denotációja a két részalmaz metszete lesz.

fog viselkedni. Az ilyen típusú meghatározás előnye tehát az, hogy azt ragadja meg az inflexió jelentéséből, ami változatlan, konstans benne, s világosan jelzi, hogy a változó rész a főnévi denotáció (ahonnan az inflexiófüggvény értelmezési tartománya és értékkészlete is származik).

Az angolban is, a magyarban is (és még számos nyelvben) az egyes szám morfémája a zéró (\emptyset). Az angollal kapcsolatban azonban általában nem vetődik fel az a kérdés, hogy vajon jelen van-e ez a „láthatatlan” morféma; rendszerint az alakilag jelöletlen, megszámlálható főnevet az angolban szemantikailag is egyes számúnak, azaz egy dolgot jelölőnek tekintik (a *furniture*, *sheep*, stb. szavak morfológiai kivételnek számítanak)¹⁷. A magyarban azonban, amint láttuk, korántsem ez a helyzet; itt a névelőtlen, alakilag az egyes számútól megkülönböztethetetlen megszámlálható főnevek denotációja vitathatatlanul az egész félháló az őket tartalmazó mondatok igazságfeltételei alapján: a (9)-(12)-ben szereplő névelőtlen köznevek pontosan úgy „elkötelezetlenek” a levelek, ruhák, hibák és lovak száma tekintetében, mint a fent említett *Hugó kutyát lopott* mondat *kutya* szavának denotációja:

- (9) Amália levelet írt egész délután.
- (10) Nauszikaá éppen ruhát mos a patakban.
- (11) Akad még itt hiba.
- (12) Ló is került az istállóba.

Kérdés tehát, hogy van-e egyáltalán értelme a magyarban feltételezni egy egyes számú \emptyset morféma létét a (8)-ban megadott jelentéssel. A válasz első fele az, hogy az alakilag egyes számú köznevek névelőtlen előfordulásai kedvéért semmiképp. A végső választ azonban érdemes a determinánsok tárgyalása utánra halasztani.

2.1.5. A többes számú köznevek

A többes számú köznevek a magyarban általában nem denotálhatnak egyes számú dolgokat:

¹⁷Pedig nem mindig tűnik ilyen egyszerűnek ez a dolog: bizonyos szókapcsolatok esetében az alakilag egyes számú, megszámlálható főnevek az igazságfeltételek szempontjából éppen úgy viselkednek az angolban, mint a magyarban: a *Mary is baby sitting* mondat egyaránt igaz, ha Mary egy, kettő vagy akárhány gyerekre vigyáz. Erre persze az az ellenvetés tehető, hogy itt és az ehhez hasonló példákban inkorporációról van szó, és az speciálisan kezelendő jelenség. Ebben a kérdésben itt nem kívánok állást foglalni.

- (13) Gyerekek érkeztek a tegnapi este gyorsan.
- (14) Leó zenészekkel fog focizni.
- (15) Széklábat találtam a lavórban.

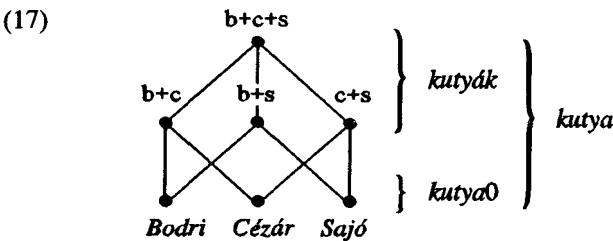
A (13)–(15) állításokat nem tekintjük igaznak, ha csak egy gyerek érkezett, ha Leó csak egy zenéssel focizik, valamint ha csak egy széklábat találtam a lavórban. Az angol nyelvű szakirodalom általában nem így vélekedik: azt mondják (Link 1983, Landman 1989a, Krifka 1989, Ojeda 1993), hogy a többes számú főnév elsődlegesen az egész félhálót denotálja (benne az atomokkal), s csak speciális, a kontextus által meghatározott esetekben jelölheti kizárólagosan a nem atomokat. Ennek a nézetnek sem az indoklása, sem a cáfolása nem tartozik ide; mindenesetre elgondolkoztató az a nehézség, amivel a morfológiai jelöltség – szemantikai jelöltség (többes szám), illetve morfológiai jelöltség – szemantikai jelöltség (egyes szám) együttjárását indokolni lehet (l. Ojeda 1993). A magyar nyelvi intuíció alapján, az eddigi elveknek megfelelően a többes számú főnevek denotációja a következőképpen számítható ki:

- (16) A többes számú inflexió jelentése az a függvény, amely a főnév lexikálisan adott denotációjából pontosan a félháló atomjainak a komplementumát¹⁸ választja ki.

(Ojeda az ennek a definíciónak megfelelő jelentést a többes számú inflexió speciális jelentéseként tartja számon.)

2.1.6. A főnévi denotációk összefoglalása

Összefoglalva az eddigieket, a magyar névelőtlen főnevek részleges szemantikai jellemzését a (17) ábrázolja, és a (18) adja meg képletszerűen:

¹⁸Egy A halmaz B-re vonatkozó komplementuma (B\A) B azon elemeinek halmaza, amelyek A-nak nem elemei.

- (18) $D(T) = a$, ahol $a \in E$, és a atom
 $D(N) = H$, ahol H része E -nek, és H legalsó elem nélküli, teljes
 additív félháló
 $SG(D(N)) = A$, ahol A a $D(N)$ atomjainak a halmaza
 $PL(D(N)) = D(N) \setminus A$

A jelölések értelmezése: T tetszőleges tulajdonnév, N tetszőleges köznév, $D(X)$ X denotációja, E a modellszerkezet, $SG(D(X))$ X \emptyset morfémás egyes számának denotációja, $PL(D(X))$ X többes számának denotációja, \setminus a halmazelméleti kivonás jele.

Tehát a lexikálisan adott köznévi denotációból (a legalsó elem nélküli teljes additív félhálóból) az egyes számú inflexió az atomokat, a többes számú pedig az atomok komplementumát választja ki. Vegyük észre, hogy ezeknek az atomokra hivatkozó definícióknak a hatáskörén kívül esnek a nem atomos félhálók. Ezért (8)-ból, (16)-ból, valamint abból a feltevésből, hogy a megszámlálhatatlan főnevek nem atomos félhálókat denotálnak, minden további kikötés nélkül következik, hogy az anyagnevek indifferensek a szám tekintetében: nem állhatnak sem többes számban, sem „igazi” (\emptyset morfémás) egyes számban.

2.1.7. Amivel eddig nem törődtünk (pedig nagyon fontos)

Az (5) 1)-ből kiindulva eddig azzal foglalkoztunk, hogy mely individuumok alkotják az általánosított kvantorokban szereplő főnevek denotációját. Azonban (5) 2) szerint tekintettel kell lennünk még valamire: ez pedig az a mód, ahogyan a főnévi denotációt alkotó individuumok szerepet játszanak a velük alkotott állítások igazságfeltételeinek kiszámításában. Kérdésként ez úgy fogalmazható meg, hogy az állításban szereplő predikátumoknak a főnévi argumentum denotációjában szereplő mely individuumokra kell teljesülniük ahhoz, hogy igaz állítást kapjunk. Eddig ennek a kérdésnek az elhanyagolása azért volt lehetséges, mert a determináns nélküli főnevek teljesen egységesen viselkednek e tekintetben; azaz ami elkülöníti az egyes számú főnév jelentését a többes számúétól, illetve mindkettőt a főnévi tőétől, az valóban csak azoknak az individuumoknak a köre, amelyekre ezek referálhatnak. A determinánsok esetében azonban ez nem lesz mindig így, ezért az egységes és teljes tárgyalásmód kedvéért fontos még kiegészítenünk az eddig mondottakat az imént feltett kérdésre adott válasszal. A felelet pedig az, hogy az igazságfeltételek kiszámításában játszott szerepük a fent megadott főnévi denotációknak az, hogy az őket alkotó individuumok bármelyike igazzá teheti a főnévvel alkotott állítást. Vagyis

a (7) igazságához elegendő (és szükséges is), hogy Hugó a (6) félháló egyetlen (bármelyik) elemével álljon a „lopta” relációban. Ugyanígy a (19)

(19) Hugó kutyákat lopott.

teljesüléséhez elegendő (és szükséges), hogy Hugó a (17)-ben szemléltetett tartomány négy nem szinguláris eleme közül egyet lopjon el, azaz (19) igazságfeltételei a (17)-et tartalmazó modellben ekvivalensek a (20) összetett állítás igazságfeltételeivel:

(20) Hugó ellopta Bodrit és Cézárt, vagy Hugó ellopta Bodrit és Sajót, vagy Hugó ellopta Cézárt és Sajót, vagy Hugó ellopta Bodrit és Cézárt és Sajót.

Mivel az eddig tárgyalt főneveket tartalmazó egyszerű mondatok mindig felfoghatók egy-egy n -tagú diszjunkciónak (ahol n a főnév adott modellbeli denotációját alkotó individuumok száma), az ilyen tulajdonságú főnévi referenciát **diszjunktív referenciának** nevezem. A teljes szemantikai képhez tehát hozzátartozik az is, hogy mind a főnévi fő, mind az egyes számú (névelőtlen) főnév, mind a többes számú (névelőtlen) főnév referálási módja diszjunktív.

2.2. A determinánsok

A különböző determinánsok speciális jelentésének vizsgálata előtt célszerű összefoglalni, mi az, amit egységesen érvényesnek tekintek rájuk.

A determinánst tartalmazó főnévi csoportok denotációját – szemben Ojeda (1993) másodrendű definícióival – egyrészt individuum-halmazokként adom meg (ez a referálás tartománya), másrészt a referálás tartományát képező individuumok közötti azon relációt is meghatározom, ami a főnévi csoport igazságfeltételekben való közreműködésének az alapját képezi (a referálás módját). Ezért az, amit a főnévi csoportok denotációjának, illetve a különböző determinánsok jelentésének tartalmaznia kell, minden esetben két komponens, amelyeket a determinánsokra vonatkoztatva a következőképpen jellemezhetünk:

1. A determinánsok jelentése részben annak meghatározásából áll, hogy az őket tartalmazó főnévi csoport a benne szereplő köznévi extenziójának mely részére referál; ezt nevezem a **referálás tartományának**. Pusztán ezzel azonban nem tudjuk kimerítően meghatározni a determinánsok jelentését az igazságfeltételek szempontjából:

2. Minden egyes determináns jelentésének megadásakor specifikálni kell a **referálás módját** is, vagyis azt a relációt, amely az adott determinánst tartalmazó főnévi csoport extenziójában lévő individuumok között az igazságfeltételekben való közreműködésük

szempontjából fennáll; lesznek ugyanis olyan determinánsok, amelyeket csak ez fog elkülöníteni egymástól. A referálás egyik módja, mint a 2.1.7.-ben láttuk, a diszjunktív referencia. Ezen belül is lehetnek azonban különbségek, l. 2.2.2. A referálás másik alapvető módjáról az univerzális determináns (*minden*) tárgyalásánál lesz szó.

2.2.1. Az *egy* determináns

Az *egy* determinánsnak a jelentése nézetem szerint pontosan megegyezik a 2.1.4.-ben tárgyalt \emptyset egyes számú morféma jelentésével:

- (21) a) Az *egy* determináns jelentése az a függvény, amely a főnév lexikálisan adott denotációjából pontosan az atomokat választja ki.
- b) Az *egy* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

Vegyük észre, hogy (21) a) nem feltételezi, hogy az *egy* után álló főnév egyes számú; azaz feltevésem szerint nem a \emptyset morfémával ellátott főnév elé tesszük az *egy*-et – ez esetben ez egyszerűen helyben hagyná a főnév \emptyset morfémája által már meghatározott referenciatartományt, tehát egy azonossági leképezés lenne –, hanem a determináns a lexikálisan adott főnévi denotációból (a félhálóból) választja ki az atomokat (az egyes szám \emptyset morfémájával azonos módon). Ez azzal a következménnyel jár, hogy az *egy* determináns kedvéért még nem kell a magyarban feltételeznünk az egyes számú \emptyset morféma létét, hiszen ennek a feladatát el tudja látni ez a determinánsunk maga is. Az azonossági leképezés elvetésének és a (21) a) választásának az oka azonban másban rejlik: ez pedig az, hogy az *egy*-et mint határozatlan névelőt és mint számnevet a fenti definíció erejéig egységesen kívánom kezelni, és ha a számnevek denotációját is egységes elvek alapján adom meg, ezt a megoldást kell választani (vö. a 2.2.3.-mal).

2.2.2. Az *egy* határozatlan névelő és az *egy* számnév jelentésbeli különbsége

Az általánosított kvantorok elméletében a határozatlan névelőt „legalább egy” értelemben szokták definiálni; azaz pl. az *egy kutyá* denotációja másodrendű predikátumként azon halmazok összessége, amelyeknek metszete a *kutyá* denotációjával nem üres. A (21)-ben adott definíció megengedi ezt az értelmezést, hiszen az atomok **halmazát** denotálják az *egy* determinánst tartalmazó főnévi csoportok. A „legalább egy” vagy „pontosan egy” jelentések közötti különbség nem a referálás tartományán, hanem a referálás módján múlik. Ez (21) b) szerint diszjunktív. Csakhogy, mint tudjuk, a diszjunktiónak

több fajtája is van. Azt a diszjunkciót, amely akkor és csak akkor igaz, ha a vele összetett állítások közül pontosan egy igaz, kizáró diszjunkciónak (Zsegalkin-műveletnek) nevezik, szemben a megengedő diszjunkcióval, amely csak azt írja elő, hogy legalább egy tagnak igaznak kell lennie ahhoz, hogy az egész állítás igaz legyen (de lehet több, vagy akár mind is igaz). A diszjunktív referencián belül tehát elkülöníthetünk megengedően és kizáróan diszjunktív változatot: ha a főnévi csoportunk kizáróan diszjunktívan referál, akkor a vele alkotott állításban a predikátum a főnévi referenciatartománynak **pontosan egy** elemére kell, hogy igaz legyen, míg a megengedő diszjunkció esetében **legalább egy** elemére (de lehet többre is).

Ha elfogadjuk az általánosított kvantorok elméletében adott értelmezését a határozatlan névelőnek, akkor tehát az *egy* határozatlan névelő és az *egy* számnév közötti különbséget a referálás módjának további specifikálásával explikálhatjuk: ugyan mindkettőnek diszjunktív lesz a referálási módja (vagyis bármelyik atomot választhatjuk referensnek), ezen belül azonban a határozatlan névelőé megengedően diszjunktív lesz, míg az *egy* számnév esetében kiköthetjük, hogy kizáróan diszjunktív legyen. Ha a kizáróan diszjunktív referenciát a számnevekre általában is érvényesnek tarthatjuk, akkor ez a különbségtevés mindenképpen indokolt.

2.2.3. A tőszámnevek

Az *egy* tőszámnév denotációja, mint az előző szakaszban láttuk, mind a referálás tartományának kiválasztását, mind a referálás diszjunktív módját tekintve ugyanaz, mint az *egy* határozatlan névelőé; l. (21). A számnévi jelleg azáltal volt elkülöníthető a határozatlan névelőitől, hogy feltételeztük, hogy ha az *egy* mint számnév szerepel, akkor az őt tartalmazó főnévi csoportra vonatkozó predikátumnak a főnévi referenciatartomány pontosan egy elemére kell igaznak lennie. A nyelvi intuíciónk azt sugallja, hogy ennek hasonlóképpen kell lennie a többi számnév esetében is; ha azt mondja valaki, hogy *Ma elolvastam két könyvet*, akkor – már a Grice-i mennyiségi norma miatt is – ezt úgy értjük, hogy pontosan két könyvet olvasott el; ha azt halljuk, hogy *Hugó öt kutyát sétáltat*, akkor pontosan öt kutyára gondolunk, stb.

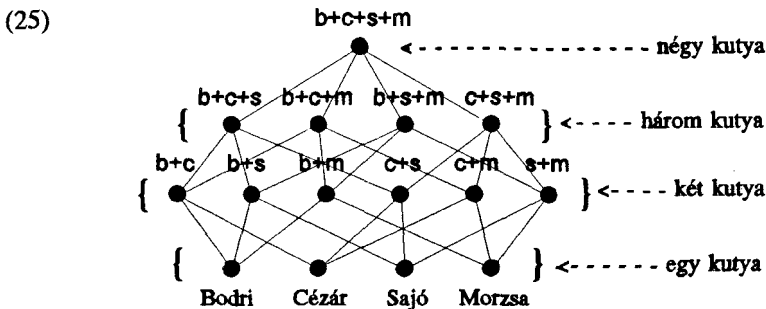
Ennek megfelelően a tőszámnevek denotációját (Ojeda 1993 metszetes definícióit függvényesre átfogalmazva és a referálás módjával kiegészítve) így adhatjuk meg:

- (22) a) *A kettő/két* számnév jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból pontosan a duális (két atomból álló) individuumokat választja ki.

- b) A *kettő/két* számnevet tartalmazó főnévi csoport referálási módja kizáróan diszjunktív.
- (23) a) A *három* számnév jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból pontosan a három atomból álló individuumokat választja ki.
- b) A *három* számnevet tartalmazó főnévi csoport referálási módja kizáróan diszjunktív.
- (24) a) Bármely n számnak megfelelő számnév jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból pontosan az n atomból álló individuumokat választja ki.
- b) Bármely n számnak megfelelő számnevet tartalmazó főnévi csoport referálási módja kizáróan diszjunktív.

Az általános definíciós sémát tehát (24) tartalmazza; (22) és (23) csak példák ennek a sémának az egyes konkrét számnevekre való alkalmazására. Ugyancsak ez a séma alkalmazható az *egy* számnévre is: ha (21) b)-hez hozzátesszük, hogy *kizáróan* diszjunktív referenciáról van szó, (24)-nek azt a konkretizálását kapjuk meg, ahol $n=1$. Itt válik érthetővé, miért kellett az *egy* determináns esetében a (21)-ben adott definíciót választani, ha a számnevek denotációival összhangba akartunk kerülni: minden számnév a lexikálisan adott főnévi denotáción (egy félhálón) működő függvény kell, hogy legyen, hiszen az értelmezési tartományt alkotó, alakilag az egyes számútól megkülönböztethetetlen főnévhez tartozó denotáció az egynél nagyobb számnevek esetében semmiképp sem lehet valódi egyes számú főnévé (ugyanis ha az volna, nem lehetne duális, stb. individuumokat kiválasztani belőle).

A számnevek denotációit (25) szemlélteti egy négy kutyát tartalmazó modellben.

2.2.4. A *néhány* és a *némi*

A *néhány* determináns tulajdonképpen az *egy* határozatlan névelő többes számú párja, s mint ilyen, csak megszámlálható főnevek előtt állhat.

- (26) a) A *néhány* determináns jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott atomos főnévi denotációból nem-atomokat választ ki.
 b) A *néhány* determinánsot tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

(Itt nincs okunk kizáró diszjunciót feltételezni, s az ilyen esetekben továbbra is csak a minősítés nélküli „diszjunktív” jelzőt használom.)

A (26)-ban adott definíció megengedi, hogy a félhálónak a maximális eleme is benne legyen a *néhány*-t tartalmazó főnévi csoport denotációjában. Ez azzal jár, hogy a *Találkoztam néhány kutyával* állítás akkor is igaz, ha a modellben található összes kutyával találkoztam. Ha valakinek berzenkedne ez ellen az intuíciója, azon könnyű segíteni: egy olyan korlátot kell beépíteni a *néhány* definíciójába, mint amelyet a *kevés* jelentésébe fogunk beépíteni a következő szakaszban. Mindazonáltal a *néhány* referenciáját meg kell hagynunk legalább bizonyos fokig kumulatívnak: hiszen (ez a) *néhány* kutya meg (az a) *néhány kutya* együttesen is nevezhető *néhány kutyá*-nak (amennyiben nem haladja meg a belőlük alkotott individuum atomi összetevőinek a száma a megállapított mértéket – ha az intuíciónak így jobban megfelel). A mértékek beépítése azonban sokkal inkább a következő szakasz determinánsainak a jellegzetessége.

A *némi* felfogható az *egy* határozatlan névelő és a *néhány* determináns anyagnevekre vonatkozó párjának: ugyanazokkal a szemantikai tulajdonságokkal rendelkezik, mint ezek együttesen, kivéve azt a nem elhanyagolható különbséget, hogy míg az *egy* és a *néhány* csak atomos félhálókból választhatnak ki elemeket, a *némi* csak nem atomosakból, vö. *némi agyag*, de **egy agyag*, **néhány agyag*; *egy lavór*, *néhány lavór*, de **némi lavór*. Éppen ezért felel meg ez az egyetlen determináns kettő másiknak: az *egy* és a *néhány* között az az alapvető különbség, hogy az előbbi csak atomokra, az utóbbi csak atomos félháló nem-atomjaira referálhat; azonban az anyagnevek nem atomos félhálójánál ilyen megkülönböztetés nem tehető.

2.2.5. *Sok*, *kevés*

Ezeknek a szavaknak, akár determinánsoknak, akár mellékneveknek tartjuk őket, az a fő jellemzőjük, hogy – szemben az eddig tárgyaltakkal – az őket tartalmazó főnévi

csoport extenziója nem csak a főnév változó denotációja miatt lehet más modellről modellre, hanem az adott modellben soknak vagy kevésnek elfogadott mértékszámától is függ. Ez a mértékszám lehet egy arányszám, s ezen belül is többféle viszonyítási rendszer képzelhető el; vagy lehet egy modellektől függetlenül megadott abszolút szám (l. Westerståhl 1985a, b). Számunkra itt most csak az az érdekes, hogy elvben megadható ez a mértékszám, s az általa meghatározott korlátok fölé illetve alá eső individuumok fogják alkotni a *sok*, *kevés* determinánsokat tartalmazó főnévi csoportok referenciatartományát.

- (27) a) A *sok* jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból kiválasztja azokat az individuumokat, amelyek a félhálóban elfoglalt helyük szerint meghaladnak egy adott mértéket.
- b) A *sok* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

Vegyük észre, hogy ez a definíció nem tartalmaz atomokra való utalást, tehát – az összes eddig tárgyalt determinánssal szemben – megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevekre egyaránt alkalmazható¹⁹. Az atomos félhálóknban az adott mértékszint meghaladása nyilván úgy értelmezendő, hogy a főnévi csoport denotációját alkotó individuumok „elegendően sok” atomból állnak, míg a nem atomosakban úgy, hogy elegendően nagy részét képviselik a félhálóként reprezentált anyagnak. Az egyre megy, hogy pontosan melyik individuumot vagy individuumokat vesszük figyelembe a referenciatartományból az igazságfeltételek megállapításánál: ha a mérték által megszabott követelményeknek eleget tesz(nek), vagyis benne van(nak) a referenciatartományban, akkor megfelel bármelyikük. Ezért a referálás módja (megengedően) diszjunktív²⁰.

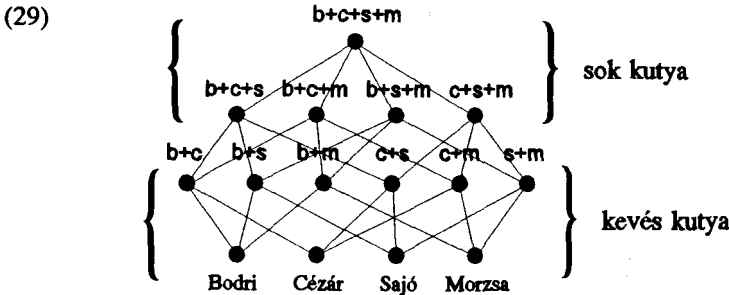
- (28) a) A *kevés* jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból kiválasztja azokat az individuumokat, amelyek a félhálóban elfoglalt helyük szerint nem haladnak meg egy adott mértéket.

¹⁹A (27)-ben adott meghatározás az Ojeda (1993)-ban találhatóól éppen ebben (és csak ebben) tér el; hiszen az angol *many* csak megszámlálható főnevekre, a *much* csak megszámlálhatatlanokra vonatkozhat. Ugyanez lesz a helyzet a *kevés* esetében is.

²⁰A diszjunktív referencia összefüggésbe hozható a tulajdonsággal, amit kvantitásnak hívnak az általánosított kvantorok elméletében, és ami nagyjából úgy szól, hogy csak az érintett halmazokban szereplő elemek száma számít az igazságfeltételek szempontjából, az nem, hogy pontosan mely elemekről van szó. A kvantitás elve azonban általánosabban érvényes, mint a diszjunktív referencia.

- b) A *kevés* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

Természetesen nem szükségszerű, hogy – akár egy modellen belül is – ugyanaz legyen a mértékszám a *sok* és a *kevés* számára; elképzelhető, hogy mondjuk a tíznél kevesebbet kevésnek tartjuk, a húsznál többet soknak, a közöttük levőket pedig se soknak, se kevésnek. Az egyszerűség kedvéért azonban most tegyük fel, hogy a (25)-öt tartalmazó modellben mind a (27), mind a (28) definíciókhoz megadott mértékszám a kettő: a két atomnál többől összetett individuumok soknak számítanak, a kettőből vagy kevesebből állók kevésnek. Ekkor a *sok kutya*, illetve a *kevés kutya* denotációját alkotó individuumok a (29)-ben ábrázolt módon adhatók meg.

A *sok*, *kevés* determinánsokhoz hasonló jelentésű szavak denotációi ezek mintájára már könnyen megadhatók. Pl. a *rengeteg* szó denotációja pontosan ugyanúgy definiálható, mint a *sok*-é, csak itt a mértékszám ugyanabban a modellen nyilván nagyobb lesz, mint a *sok* esetében. Érdekes megjegyezni, hogy a *kevéske* nemcsak a mértékszámában különbözik a *kevés*-től, hanem abban is, hogy csak megszámlálhatatlan főnevekre vonatkozhat; vö. *kevéske leves*, de **kevéske kutya*.

2.2.6. Az univerzális determináns (első változat)

A *minden* determináns mindenfajta főnévre alkalmazható, függetlenül attól, hogy az megszámlálható vagy megszámlálhatatlan:

- (30) Minden leves elfogyott.
 (31) Hugó minden kutyát ellopott.

Az eddig tárgyalt determinánsokkal és inflexiókkal szemben a lexikálisan adott főnévi denotációból a *minden* valójában nem választ ki semmit: a referencia tartománya a főnévi tő eredeti denotációja marad²¹. Ami változik a pusztán a tő szerkezetéhez képest, az a referálás módja: ha igaz (31) pl. a (6)-ot tartalmazó modellben, akkor nem elég, hogy Hugó ebből a fémhálóból egy tetszőleges individuumnak megfelelő kutyamennyiséget ellopjon; itt a Hugó által denotált individuumnak az egész *kutya* fémhálóval az „ellopta” relációban kell állnia. Azaz a *minden* a fémháló elemei közötti relációt **konjunkctív**vá változtatja: akkor és csak akkor igaz az univerzális determinánst tartalmazó főnévi csoporttal alkotott állítás, ha igaz azon állítások konjunkciója, amelyeket úgy nyerünk, hogy a mondat predikátumát a fémháló minden egyes elemére külön-külön mint argumentumra alkalmazzuk²².

- (32) a) A *minden* determinánst tartalmazó főnévi csoport referenciatartománya azonos a lexikálisan adott főnévi tő referenciatartományával (azaz egy legelső elem nélküli, teljes, additív fémháló).
- b) A *minden* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja konjunkctív.

Ez az interpretációja a *minden*-nek ekvivalens azzal a másodrendű definícióval, amit Ojeda (1993) az általánosított kvantorok elméletének hagyományait követve az angol *all* determinánsra ad: az *all* determinánst tartalmazó főnévi csoport denotációja azon halmazok összességével egyenlő, amelyek a főnévi denotációt (a fémhálót) részalmazként tartalmaznak. Az *every*-t tartalmazó főnévi csoportot ezzel szemben, mivel benne csak egyes számú megszámlálható főnév szerepelhet, Ojeda azon halmazok összességének tekinti, amelyek az egyes számú főnévi denotációt, vagyis a fémháló atomjainak a halmazát tartalmaznak részként.

²¹A 2.2.8.-ban ajánlok egy olyan változatot is, ahol ez nem így van; annak a megoldásnak azonban az a feltétele, hogy el kell fogadnunk a határozott névelő számára a 2.2.7.-ben ajánlott interpretációt. Ez utóbbi azonban külön érvelést kíván, lévén nem a szokásos definíció; ezért az univerzális determináns szemantikájára adandó második variáns csak a határozott névelő tárgyalása után következhet.

²²A konjunkctió logikai művelete definíció szerint akkor és csak akkor igaz, ha a benne szereplő összes állítás igaz. Az univerzális kvantifikációt ezért általánosított konjunkciónak is lehet tekinteni (n elemű univerzumon n tagú lesz az univerzálisan kvantifikált állítással logikailag ekvivalens konjunkctió).

2.2.7. A határozott névelős főnévi csoportok

2.2.7.1. A határozott névelős főnévi csoportok általános jellemzése

A határozott névelős főnévi csoportokra vitathatatlanul jellemző két tulajdonságot – a részben különböző megfogalmazások közös vonásait kiemelve – a következőképpen foglalhatjuk össze:

- (33) 1) A határozott főnévi csoport valami azonosítható entitásra referál.
2) A határozott főnévi csoport használata előfeltételezi, hogy a referens létezik az adott társalgási univerzumban.

Ezek a tulajdonságok különböző szerzőknél különböző módokon, az itt megfogalmazottnál rendszerint jóval specifikusabb meghatározások formájában jelennek meg. Ami azonban a (33)-nál specifikusabb a szakirodalomban, az több-kevesebb joggal kétségbevonható. Példaként csak a téma klasszikusának, Bertrand Russellnek a véleményét és az ezzel kapcsolatban fölvethető néhány problémát említem meg.

Bertrand Russell (1919, 1956) az egyes számú határozott leírások szemantikai jellemzéséhez egy unicitásfeltételt fogalmaz meg (ezt helyettesíttem a sokkal gyengébb (33) 1)-gyel): az egyes számú határozott leírást tartalmazó állításhoz akkor tudunk csak igaz értéket rendelni, ha az univerzumunk pontosan egy olyan individuumot tartalmaz, amely kielégíti a névelő után következő leírást; ha több ilyen individuumunk is van, vagy nincs egy sem, az állítás hamis (épp úgy, mint ha azonosítottuk volna az individuumot, de nem találtuk volna igaznak rá az állítás predikátumát). Ezt a nézetet először is úgy szokták módosítani, hogy az állítás ilyenkor nem hamis, hanem eldönthetetlen igazságértéket kap: ha nem azonosítható a referens, akkor sem azt nem állíthatjuk a vele alkotott állításról, hogy igaz, sem azt, hogy hamis. A határozott leírások ilyen értékréses értelmezésére a parciális szemantikai modellek nyújtanak jó lehetőséget²³ (l. pl. szituációszemantika, Barwise – Perry 1981). Másodszer Russell unicitásfeltételének az a része is megkérdőjelezhető, amely szerint az univerzumnak pontosan egy olyan individuumot kell tartalmaznia, amely kielégíti a leírást. Az ezzel kapcsolatos probléma a következőképpen illusztrálható. Tegyük fel, hogy egy barátomhoz beállítva megkérdezem, hogy hol a kutya. A kérdésem a megfelelő szituációban feltehetően az ő Bodrijára vonatkozik, aki szokásá-

²³Ez nem jelenti azt, hogy értékréses logikát csak parciális modellek segítségével lehet művelni, de az igaz, hogy a parciális modellek mind értékrésesek lesznek: egy parciális modell alátámaszthatja egy állítás igazságát vagy hamisságát, de nem fogja minden állítás igazságát vagy hamisságát alátámasztani (épp ettől parciális).

val ellentétben nem rohant elém lelkes farkcsóválással. Ehhez azonban nem kell előfeltételeznem, hogy egyetlen kutya van az egész társalgási univerzumban; mindössze arról van szó, hogy kell lennie egyetlen releváns, azonosítható kutyának az univerzumban (azaz, inkább a szűkebb szituációban), amelyet hozzárendelhetünk a határozott főnévi csoporthoz. (33) 1)-et lehetne tehát úgy pontosítani, hogy a határozott névelős kifejezés egy már korábban bevezetett diskurzusreferensre kell, hogy visszautaljon. Ez a nézet jól explikálható az ún. diskurzusreprezentációs szemantika parciális és dinamikus reprezentációinak a segítségével (Kamp 1981, Heim 1982). Itt is problémát jelenthet azonban az, hogy a diskurzusreferens bevezetése nem feltétlenül nyelvi úton történik, l. a fenti kutyás példát. Ezért úgy vélem, hogy ha az azonosíthatósággal kapcsolatos vitatható részleteket lehántjuk a különböző álláspontokról, annyi marad általánosan elfogadható, amennyit a (33) 1) tartalmaz.

A (33) 2)-ben megfogalmazott egzisztencia-preszuppozíció szintén sokkal erősebb az eredeti Russell-féle megfogalmazásban; Russell szerint ugyanis a határozott leírások referensének az aktuális világban kell léteznie (Russell 1919); olyannyira, hogy még a formájuk alapján tautológiáknak látszó azonossági állításokat is hamisnak tekinti, ha az aktuális világban a bennük szereplő határozott leírások nem denotálnak semmit (pl. a *The present King of France is the present King of France* mondattal kifejezett állítás Russell szerint hamis). Ha azonban nem csak a jelöltre, hanem a jelentésre vagyunk kíváncsiak, és ehhez intenzionális interpretációkat használunk (l. pl. Carnap 1956), nyilvánvalóan azok a modellek lesznek érdekesek számunkra, ahol a kifejezéseknek van referensük, függetlenül attól, hogy ezek a modellek az aktuális világ modelljei-e vagy sem. Ha pl. a *piros* szó jelentésére vagyunk kíváncsiak, akkor kíváncsiságunkat elsősorban azoknak a világoknak a segítségével tudjuk kielégíteni, ahol vannak piros dolgok; és a helyzet ugyanez az aktuális világban nem létező egyszarvúval, manóval, stb.-vel is. Ha a nyelvet absztrakt, saját jogán létező objektumnak tekintjük (l. Katz – Postal 1991 érvelését egy ilyen, általuk realistának nevezett nyelvfelfogás mellett), akkor az aktuális világ a jelentések szempontjából nem lehet inkább kitüntetve, mint bármely más lehetséges világ. Ennek alapján azonban csak az a gyengébb változata fogadható el az egzisztencia-preszuppozíciónak, amit (33) 2)-ben fogalmaztam meg.

2.2.7.2. A határozott névelő denotációja strukturált tartományú modellekben

Link (1983), Landman (1989), Ojeda (1993) egyaránt a (34)-ben megfogalmazott definíciót fogadja el:

(34) A határozott névelő jelentése az a függvény, amely az utána álló köznévről által denotált félhálónak a maximális elemét választja ki.

(A maximális elem a félháló összes elemének az összege.)

Ez a definíció nem okoz semmiféle problémát az anyagnevek és a többes számú határozott névelős főnevek esetében; pl. az *a kutyák* denotációja a (6)-nak megfelelő modellben a névelőtlen *kutyák* denotációjából, vagyis a nem atomi elemek alkotta félhálóból választja ki a maximális elemet. Ez itt a Bodri + Cézár + Sajó lesz, vagyis az *a kutyák* denotációját az univerzum összes kutyái alkotják. Az egyes számú főnév kapcsolata a határozott névelővel már kissé bonyolultabb lesz. Először is, mivel az *a kutya* minden kétséget kizáróan csak egyetlen ebet jelölhet, bizonyos, hogy itt nem a főnévi tőre kell alkalmaznunk a határozott névelő jelentésének megfelelő függvényt (hiszen ha ezt tennénk, ugyanazt az elemet kapnánk eredményül, mint a többes számú határozott névelős főnévi csoportnál). Fel kell tehát tételeznünk, hogy az alakilag egyes számú főnév itt szemantikailag is egyes számú, azaz rajta van a \emptyset inflexió (az első alkalom, hogy szükségünk van a zéró egyes számú inflexióra). Az egyes számú főnévnek a denotációja, mint láttuk, az atomok halmaza. Ezek modellünkben: Bodri, Sajó, Cézár. Csakhogy ez rendezetlen halmaz lévén, nem lehet belőle maximális elemet kiválasztani. Ahhoz tehát, hogy az *a kutya* kifejezéshez denotációt tudjunk rendelni egy adott modellben, fel kell tételeznünk, hogy a modell egyetlen egy kutyát tartalmaz: egy egyelemű halmaz ugyanis tekinthető félhálónak, s a maximális elem a félháló egyetlen eleme lesz. Így a határozott névelő maximális elemet kiválasztó függvényként való felfogásából az egyes számú határozott főnévi csoportra vonatkozó unicitás-preszuppozíció automatikusan következik. Sőt, ha az unicitást úgy értelmezzük, hogy a **modellbeli** univerzum egyetlen **individuumát** kell denotálniuk a határozott névelős kifejezéseknek, akkor kiterjeszhető a többes számú határozott névelős kifejezésekre is: maximális eleme csak egy lehet egy félhálónak, s mint 1.3.-ban láttuk, az összegek ugyanúgy egy individuumnak (fajtnak, halmaznak, vagy aminek tetszik) számíthatnak, mint az atomok.

Ez, ha megfontoljuk az előző szakaszban mondottakat, intuitíve akkor korrekt analízis, ha a modellünk parciális. Problémát jelenthet azonban ekkor is pl. a következő szöveg:

(35) Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer két kutya. Ez a két kutya elhatározta egyszer, hogy megtréfálja a többi ebet. Kigondolták, hogy...

Azonban meghallotta ezt egy veréb, és elcsiripelte mindenkinek. Napvilágra kerülvén így a dolog, *a kutyák* elmenekültek.

A szövegben dőlt betűvel szedett *a kutyák*-nak a leginkább preferált olvasata a szöveg elején bevezetett két kutyára vonatkozik. Elfogadhatónak látszik még a többi ebre való visszautalás is (attól függően, hogy mi van a kipontozott részben), azonban az fel sem merül az olvasóban, hogy az összes kutyára (a kettőre is és a többiekre is egyszerre) vonatkoztassa az *a kutyák*-at. Az univerzumunk pedig mindet tartalmazza; és eléggé mesterkéltnek tűnik az a megoldás, hogy először egy kételemű univerzumunk van, azután ezt kibővíjtjük, azután visszatérünk a kételemű univerzumhoz (vagy annak komplementumához). A mesterkéltségnél nagyobb bajnak látszik azonban az az elméleti alapon felvethető kifogás, hogy a visszatérés a kisebb univerzumra ellentmond egy alapvetőnek tűnő grammatikai²⁴ elvnek, a monotonicitás elvének. Ezt az elvet az információáramlásra alkalmazva úgy fogalmazhatjuk meg, hogy információ nem törölhető, csak tovább specifikálható. Erre az esetre alkalmazva: ha egyszer már bevezettem individuumokat a társalgási univerzumba, nem tehetek úgy, mintha ez még nem történt volna meg, vagyis sajnos nem tüntethetem el az univerzumom egy részét egy mégoly elegáns algebrai definíció kedvéért sem. A többi kutya tehát továbbra is jelen van, csak nem olyan exponált módon, mint a két kutyánk (vagy ők vannak exponálva, s a két kutya nincs). Ha viszont az unicitás-preszuppozíció helyett (33) 1) lazább megfogalmazását fogadjuk el, akkor a határozott névelőt egyszerűen egy olyan függvénynek kell tekintenünk, amely kiválaszt pontosan egy individuumot az utána álló főnév denotációjából; vagyis az egyes számú határozott névelős főnévi csoport az univerzum atomjai közül, a többes számú pedig a nem-atomok közül denotál pontosan egyet. A határozott névelőnek megfelelő függvény elvben a rákövetkező főnév denotációjának elemei közül bármelyiket kiválaszthatja, s hogy éppen melyik lesz a kitüntetett elem, azt a kontextus (amely lehet nyelvi (mondaton belüli és kívüli) és nem nyelvi egyaránt), továbbá egyéb pragmatikai elvek határozzák meg. Ezek azonban már nem tartoznak szorosan a szó mint önálló szemantikai egység jelentéséhez, és külön kezelendők; annál is inkább, mert ezek feltehetően nem csupán a határozott névelős főnévi csoportok használatára, hanem a specifikus referenciájú főnévi csoportokra általában fognak vonatkozni²⁵. Ami tehát a határozott névelő jelentését illeti, a (36)-ban megfogalmazottnál többet nem mondhatunk róla:

²⁴A *grammatikai* szó itt úgy értendő, hogy egy természetes nyelvet komplexen leíró, szintaktikai, szemantikai, stb. komponenset tartalmazó nyelvtan általános elvéről van szó, amely megmutatkozhat a szintaxisban és a szemantikában egyaránt (l. pl. a jegystruktúrákon alapuló nyelvtanok felépítésének alapelveit, Shieber 1986).

²⁵A specifikussággal külön cikkben kívánok foglalkozni.

(36) A határozott névelő jelentése egy olyan függvény, amely az utána álló főnév denotációjából pontosan egy individuumot választ ki (a kiválasztás szempontjait a kontextus határozza meg).

A (36)-ban adott meghatározásból a (33)-ban megadott tulajdonságok következnek: egyrészt nem lehet üres a határozott névelős főnévi csoport denotációja, vagyis teljesül az egzisztencia-preszuppozíció, másrészt következik az unicitásfeltétel gyöngébb változata, az azonosítható entitás megléte is.

Hiányzik viszont (36)-ból a referálás módjára való utalás. Ez azzal magyarázható, hogy itt nem többemű a referenciatartomány, vagyis nincs sok értelme az elemek közötti relációról beszélni. Itt nyilvánvalóan a tartomány egyetlen elemére kell teljesülnie a főnévi csoporttal alkotott állítás predikátumának; ez az egyetlen tagból álló állítás tekinthető egyelemű konjunkciónak is, és egyelemű diszjunkciónak is. Célszerű azonban egyszerűen azt hangsúlyozni, hogy itt, mivel egyetlen elem van a referenciatartományban, a predikátumnak szükségképpen erre az egy elemre kell teljesülnie ahhoz, hogy az állítás igaz legyen. Ez így van a határozott névelős kifejezéseken kívül a tulajdonnevek esetében is, és lehet, hogy így van az univerzális determináns esetében is, l. a következő szakaszt.

2.2.8. Az univerzális determináns (második változat)

Tegyük fel, hogy a határozott névelő jelentéseként az általam ajánlott (36) definíciót fogadjuk el. Ekkor egyáltalán nem lesz szükségszerű, hogy a többes számú határozott főnévi csoport denotációja a maximális elem legyen (de nem lesz kizárva sem, természetesen, hiszen ez is egy eleme a többes számú főnév denotációjának, s ezért ugyanolyan eséllyel választható ez is, mint bármelyik másik nem atomi eleme a félhálónak). Ha történetesen a maximális elemet választja a határozott névelő jelentéseként megadott függvényünk (kontextuális tényezők hatására), akkor az *a kutyák* denotációja az univerzum összes kutyáját tartalmazni fogja, hiszen a maximális elem per definitionem a félháló összes elemének az összege. Azaz ebben az esetben a (37) pontosan ugyanakkor lesz igaz, mint a (38):

(37) A kutyák megérkeztek.

(38) Minden kutya megérkezett.

Mégis, a két főnévi csoport denotációja eltér egymástól: a *minden kutya* az egész félhálót denotálja (l. (32)), míg az *a kutyák* (ebben az esetben) a maximális elemet. A *minden-t*

tartalmazó főnévi csoport (32)-ben adott referenciatartománya és konjunktív referálási módja szerint (38) akkor és csak akkor lenne igaz, ha a (39) alatti konjunkció igaz:

- (39) Bodri megérkezett & Cézár megérkezett & Sajó megérkezett & Bodri + Cézár megérkezett & Bodri + Sajó megérkezett & Cézár + Sajó megérkezett & Bodri + Cézár + Sajó megérkezett.

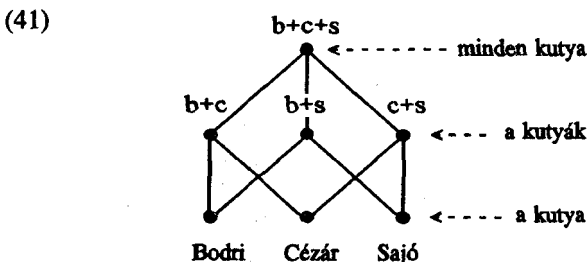
Nem sok ez egy kicsit? Az kétségtelen, hogy e konjunkció tagjai mind következnek a *Minden kutya megérkezett* állításból; no de ettől még nem jelenti mindezt a (39). Valójában az intuíciónk szerint (38) igazságának teljesüléséhez elegendő, ha az univerzum mindhárom kutyája megérkezett, azaz ha a Bodri + Cézár + Sajó individuumra teljesül a predikátum. Ezt jelenti a (38), vagyis ennyit akarunk vele mondani (nem mindazt, ami (39)-ben van), és ennyit ért alatta a hallgató is.

Valójában miután elvetettük a maximális elemet kiválasztó függvényt mint a határozott névelő denotációját, semmi akadály sincsen, hogy ezt a függvényt inkább az univerzális determináns jelentésének tekintsük:

- (40) A *minden* determináns jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott köznévi denotációból a maximális elemet választja ki.

Így az univerzális determináns jelentésénél fogva mindig a maximális elemet (vagyis a denotációt alkotó összes individuum összegét) fogja kiválasztani. A határozott névelő a többes számú főnév előtt kiválaszthatja éppen ezt is, ha ezt a jelentésén kívüli (kontextuális, pragmatikai) tényezők így határozzák meg, azonban a határozott névelőnek pusztán a jelentéséből csak annyi fog következni, hogy pontosan egy individuumot jelöl az őt tartalmazó főnévi csoport (többes számút, ha többes számú az utána álló főnév, atomit, ha egyes számú).

Mindezek alapján a *minden kutya*, az *a kutyák* és az *a kutya* denotációja a (6)-ot tartalmazó modellben pl. ilyen lehet:

Fontos észben tartanunk, hogy az *a kutyák* denotálhatná Cézár + Sajó helyett ugyanebben a modellszerkezetben is bármelyik más nem atomi individuumot, ahogyan az *a kutya* is denotálhatná a Sajó helyett vagy a Bodrit, vagy a Cézárt; a (41)-ben feltételeztük, hogy olyan a kontextus, hogy épp így választ. A határozott névelős főnévi csoport viselkedése e tekintetben teljesen analóg a tulajdonnevekével: lehet a neve Bodri bármelyik kutyának, a lényeg az, hogy ez a név pontosan egy individuumot denotáljon a modellben. A határozott névelős főnévi csoport kontextuális függőségét tehát semmiképpen sem szabad összekevernünk a diszjunktív referenciával. A határozott névelő esetében a szemantikai modellen belül nincs választási lehetőségünk, a modellben egyetlen individuum lehet csak a referens; mondhatjuk azt is, hogy az unicitás-preszuppozíció ilyenformán beépül magának a jelentésnek a definíciójába (és megszűnik preszuppozíció lenni). Ezzel szemben a diszjunktív referencia esetében a modellen belül, a főnév vagy a determináns jelentésénél fogva többelemű a főnévi csoport extenziója; és csak amikor kapcsolatba kerül egy predikátummal, akkor, az igazságfeltételek szempontjából lehet elegendő ebből a többelemű referenciatartományból egyetlen elem. Pl. az *egy kutya* denotációja az összes atom, és csak az igazságfeltételek szempontjából áll fenn a választás lehetősége; maga a denotáció többelemű.

2.2.9. A referálás módja helyett a referencia elve

Ha elfogadjuk, hogy a *minden*-t tartalmazó főnévi csoport a félháló egyetlen individuumát (a maximális elemet) denotálja, (aminek, mint láttuk, feltétele, hogy a határozott névelőt viszont ne így interpretáljuk), akkor nincs többé szükség a konjunktív referencia fogalmára. Egyetlen, általánosan érvényes, nagyon plauzibilis elvvel fölöslegessé tehetjük a referálási módok specifikálását, és ezáltal mint jelentéskomponenst meg is szüntethetjük:

(42) A referencia elve strukturált tartományokon:

Bármely állítás igazságának szükséges és elegendő feltétele, hogy minden benne szereplő főnévi csoport denotációjából egyetlen individuumra teljesüljön a predikátum.

Ennek az elvnek az érvényességéhez nagyon fontos feltétel az, hogy strukturált legyen a modellszerkezet, és ezzel együtt a belőle kiválasztott minden lexikálisan adott főnévi denotáció is. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy az individuumok összetett entitások is lehessenek. Nyilvánvaló, hogy ha a denotáció egyetlen individuumot tartalmaz (akár összetett az, akár nem), akkor (42) szerint arra az individuumra kell teljesülnie az állítás

predikátumának. Így pl. a *Minden kutya megérkezett* mondat a (6)-ot tartalmazó modellben akkor és csak akkor lesz igaz, ha a főnévi csoport (*minden kutya*) denotációjában szereplő egyetlen individuumra (Bodri + Cézár + Sajóra) igaz az, hogy megérkezett. Az *Egy kutya megérkezett* akkor igaz, ha teljesül a predikátum az atomok közül egyre (azaz ha „Bodri megérkezett vagy Cézár megérkezett vagy Sajó megérkezett” igaz). A többi determinánsra vonatkozó ellenőrzést az olvasó maga is könnyedén elvégezheti; a (42)-ben megfogalmazott elv valóban lefedi mind a konjunktív, mind a diszjunktív referencia eseteit. Fontos azonban újra hangsúlyozni, hogy ehhez szükséges az, hogy a *minden* determináns és a határozott névelő jelentését a 2.2.7.2.-ben és a 2.2.8.-ban megadott módon definiáljuk. Ha ezek a meghatározások valamilyen mértékben mégsem bizonyulnának helyesnek, akkor meg kell tartanunk a diszjunktív és konjunktív referencia fogalmát. Amennyiben azonban ezek helyesnek bizonyulnak és nem merül fel ellenpélda más determinánsokkal kapcsolatban sem, akkor az általánosított kvantorokat aszerint sorolhatjuk két nagy csoportba, hogy potenciálisan több individuumot tartalmaz-e a denotációjuk, vagy szükségképpen (minden modellben) csak egyet. Így a strukturált modellekben ez a megkülönböztetés lehetne az alapja a már sokféleképpen megközelített „erős” és „gyenge” kvantortulajdonságoknak (Barwise – Cooper 1981, de Hoop 1992), és ezáltal újfajta magyarázatot nyerhetünk olyan kényes problémákra, mint amilyeneket pl. az ún. „határozottsági korlátozás” (definiteness effect/restriction) vet fel. Ennek a problémakörnek a részletezése azonban már egy másik tanulmány feladata, l. Maleczki (1995).

3. Összefoglalás

3.1. A modell

A főnévi csoportok denotációit strukturált tartományokon definiálom, követve ebben Link, Landman, Bach, Krifka, Ojeda elképzeléseit. E nyelvészekkel egyetértve feltételezem, hogy a struktúrát alkotó individuumok ontológiai státusza ugyanaz; de nem foglalkozom a struktúrát alkotó reláció nem algebrai természetével.

A főnevek és főnévi csoportok denotációit egységesen individuumokként vagy ezek halmazaként (elsőrendű predikátumokként) adom meg. A szokásos másodrendű definíciókat azonban csak úgy lehet ekvivalens elsőrendű meghatározásokkal helyettesíteni, ha a referenciatartományokon (extenziókon) kívül a referálás konjunktív vagy diszjunktív jellegét is specifikáljuk a többbelemű denotációk esetében. Lehetséges azonban a referálási mód determinánsenkénti rögzítésének elhagyása, ha az univerzális determináns és a határozott névelő szemantikai tulajdonságait a szokásostól eltérően (de az intuíció számára

kielégítően) modelláljuk (1. 2.2.7.2., 2.2.8.). Ekkor a főnévi csoportok „külső” szemantikai tulajdonságai lényegében egyetlen, nagyon egyszerű elvvel, a referencia elvével meghatározhatók (1. (42)).

3.2. Az adatok

A fenti modellek és a segítségükkel definiált jelentések meghatározása az említett szakirodalomban lényegében angol nyelvi adatokon nyugszik. Ezeknek az adatoknak az értelmezése és értékelése is megváltozhat azonban a magyar nyelvi adatok fényében. A vizsgált problémakör szempontjából a legfeltűnőbb eltérés a két nyelv között az, hogy az angolban legfeljebb lexikális tőként (mondatban nem realizálódóan) feltételezett megszámlálható főnévi félháló-denotációk a magyarban egyrészt mondatban is realizálódó jelentéseknek felelnek meg, másrészt igen nagy szerepet játszanak a determinánsokat tartalmazó főnévi csoportok denotációjának kiszámításában. Mint a magyar determinánsok részletes vizsgálatával kimutattam, a determináns-jelentések túlnyomó része a látszólag egyes számú főnevekkel társulva valójában az egész félhálón működik, nem csupán a szemantikailag is egyes számú főnévi denotáción (az atomokon). Ez alól kivétel csak a határozott névelő. Így a látszólagos morfológiai anomáliák (egyes számú alakok a több egyedet jelölő főnévi csoportokban is) világos szemantikai magyarázatot nyernek: ezekben az esetekben a főnév valójában nem egyes számú, hanem az egyes számútól alakilag megkülönböztethetetlen olyan lexikális forma, ami a szám szempontjából nincsen specifikálva.

IRODALOM

- Bach, Emmon 1986: The Algebra of Events, *Linguistics and Philosophy* 9 (1), 5–16.
- Barwise, Jon–Cooper, Robin Cooper 1981: Generalized Quantifiers and Natural Language, *Linguistics and Philosophy* 4 (2), 159–219.
- Barwise, Jon–Perry, John 1983: *Situations and Attitudes*, MIT Press, Cambridge.
- Carnap, Rudolf 1956: Meaning and Synonymy in Natural Languages, in Rudolf Carnap: *Meaning and necessity: a study in semantics and modal logic*, Chicago, The University of Chicago Press, 233–247. Magyarul: Jelentés és szinonímia, in Horányi Özséb–Szépe György szerk. 1975: *A jel tudománya*, Budaapest, Gondolat, 153–171.

- Heim, Irene 1982: *The semantics of definite and indefinite noun phrases*, PhD-disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Hoop, Helen de 1992: *Case configuration and noun phrase interpretation*, PhD-disszertáció, University of Groningen.
- Kamp, Hans 1981: A theory of truth and semantic representation, in Jeroen A. G. Groenendijk – T. M. V. Janssen – Martin B. J. Stokhof szerk.: *Formal methods in the study of language*, Amsterdam, Mathematical Centre Tracts, 277–322.
- Katz, Jerrold J. – Postal, Paul M. 1991: Realism vs. conceptualism in linguistics, *Linguistics and Philosophy* 14 (5), 515–554.
- Kiefer Ferenc 1982: The aspectual system of Hungarian, in Kiefer Ferenc szerk.: *Hungarian linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, 293–329.
- Krifka, Manfred 1989: Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics, in R. Bartsch – J. v. Benthem – van Emde Boas szerk.: *Semantics and contextual expression*, Dordrecht, Foris, 75–115.
- Landman, Fred 1989a: Groups, I, *Linguistics and Philosophy* 12 (5), 559–605.
- Landman, Fred 1989b: Groups, II, *Linguistics and Philosophy* 12 (6), 723–744.
- Link, Godehard 1983: The logical analysis of plurals and mass terms: a lattice-theoretical approach, in R. Bauerle – Chr. Schwarze – A. v. Stechow szerk.: *Meaning, use and interpretation of language*, Berlin, de Gruyter, 302–323.
- Link, Godehard 1991: Plural, in D. Wunderlich – A. von Stechow szerk.: *Semantics. An international handbook of contemporary research*, Berlin, de Gruyter, 418–440.
- Maleczki Márta 1992: *A magyar főnevek és igék referenciális tulajdonságainak és ezek interakciójának modell-elméleti vizsgálata*, kandidátusi értekezés, Szeged.
- Maleczki Márta 1994: Bare common nouns and their relation to the temporal constitution of events in Hungarian, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the theory of grammar*, Budapest, Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, 168–183.
- Maleczki Márta 1995: On the definiteness effect in Hungarian (a semantic approach), in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian, Vol. 5* (Proceedings of the Second International Conference on the Structure of Hungarian), Szeged, JATE, 261–284.
- Montague, Richard 1974a: The proper treatment of quantification in ordinary English, in Richmond Thomason szerk.: *Formal philosophy, selected papers of Richard Montague*, New Haven, Yale University Press, 247–270.

- Montague, Richard 1974b: English as a formal language, in J. M. E. Moravcsik szerk.: *Logic and philosophy for linguists*, Hága, Mouton, 94–121.
- Ojeda, Almerindo 1993: *Linguistic individuals*, Stanford, CSLI.
- Russell, Bertrand 1919: *Introduction to mathematical philosophy*, London, Allen & Unwin.
- Russell, Bertrand 1956: On denoting, in R. C. Marsh szerk.: *Logic and knowledge*, London, Allen & Unwin, 41–56: Magyarul: A denotálásról, in I. M. Copi–J. A. Gould szerk. 1985: *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*, Budapest, Gondolat, 143–166.
- Shieber, Stuart M. 1986: *An introduction to unification-based approaches to grammar*, Stanford, CSLI.
- Westerståhl, O. 1985a: Logical constants in quantifier languages, *Linguistics and Philosophy* 8, 387–413.
- Westerståhl, O. 1985b: Determiners and context sets, in J. van Benthem–A. ter Meulen szerk.: *Generalized quantifiers in natural language*, Dordrecht, Foris, 45–71.

INTERPRETING HUNGARIAN NOUNS AND DETERMINERS IN SEMANTIC MODELS WITH STRUCTURED DOMAINS

MÁRTA MALECZKI

The aim of this paper is twofold:

1. to give a survey of the semantics of Hungarian nouns and determiners in a model-theoretic framework;
2. to propose first-order denotations for generalized quantifiers (NPs) by splitting their usual second-order definitions into two parts.

The first task is completed through the second one, which is in turn performed by using models with structured domains. The second-order definitions of generalized quantifiers are replaced by first-order ones with two components: one defines the range of reference, while the other specifies a relation between the elements of the given reference domain. The proposed approach may give rise to new considerations regarding such long-standing semantic observations as the uniqueness condition on the interpretation of definite nounphrases. These considerations might also influence the overall characterization of generalized quantifiers.

The solutions offered here are compared systematically to former proposals which have used structured domains for modelling the denotation of noun phrases. The presentation and the structure of the paper are such that the main line of reasoning is also accessible to readers who are not familiar with the formal details and recent results of formal semantics.